nummer 6 | december 2025

Erfgoed als vaste waarde voor de toekomst

DEAL!

Reportage: **De Erfgoed Deal stopt – wat leverde het programma op in de praktijk?**

Past forward! Erfgoed en de wederombouw van Nederland

Feiten en cijfers: **De balans van zes jaar Erfgoed Deal**

De allerlaatste plannen: **Alle projecten uit de zevende, achtste en negende ronde**

DEAL! Erfgoed als vaste waarde voor de toekomst is een uitgave van het programmabureau Erfgoed Deal. **Nummer 6 – najaar 2025**

Hoofdredactie
Jephta Dullaart

Redactieteam
Carlijn Vos, Maurits van Putten, Marchje Schaap, Edwin Raap, Anne Schopman en Steven Jongma

Eindredactie
Maarten Ettema

En verder
Joks Janssen, René Didde en Mirjam Wulfse

Infographics
Niek van Grootheest

Ontwerp en vormgeving
Els Zweerink

Druk
Drukkerij de Bij, Amsterdam

Dit magazine is CO_2-neutraal geproduceerd.

DEAL! Erfgoed als vaste waarde voor de toekomst is een magazine voor medewerkers en bestuurders van gemeenten en provincies en voor alle medewerkers en bestuurders van de partners van de Erfgoed Deal, en voor ruimtelijk ontwerpers en andere professionals in de ruimtelijke ordening. Dit magazine biedt inspiratie voor ruimtelijke opgaven waar erfgoed, klimaat, duurzaamheid en stedelijke ontwikkeling samenkomen. DEAL! staat daarbij voor samenwerking, verbinding, daadkracht en optimisme.

Programma Erfgoed Deal
Dit is het slotnummer van DEAL!, het magazine van de Erfgoed Deal. Het programma liep van 2019 tot en met 2025.
In de Erfgoed Deal werden afspraken gemaakt over het behoud en het gebruik van erfgoed bij de grote ruimtelijke opgaven van dit moment: energietransitie en verduurzaming, klimaatadaptatie en stedelijke groei en krimp. Zo kunnen oude landschapsstructuren leidend zijn bij de inrichting van beekdalen om water vast te houden en kunnen historische zichtlijnen een belangrijk uitgangspunt zijn bij hoogbouwvisies. Door aansprekende initiatieven en projecten vanuit de Erfgoed Deal financieel te ondersteunen en bij elkaar te brengen in een uitvoeringsprogramma 2019-2025 werkten we samen met onze partners aan een betere en mooiere leefomgeving waarin ons verleden nog herkenbaar is.

De partners van de Erfgoed Deal
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat
Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
Interprovinciaal Overleg
Vereniging van Nederlandse Gemeenten
Federatie Grote Monumentengemeenten
Federatie Instandhouding Monumenten
Natuurmonumenten
Staatsbosbeheer
LandschappenNL
Rijksvastgoedbedrijf
Federatie Ruimtelijke kwaliteit

Smallepad 5 | 3811 MG | Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP | Amersfoort
T: 033 421 7 421
erfgoeddeal@cultureelerfgoed.nl
www.erfgoeddeal.nl

DEAL! is een gratis uitgave van het programmabureau Erfgoed Deal.
Wil je DEAL! ontvangen?
Stuur dan je adresgegevens naar erfgoeddeal@cultureelerfgoed.nl.

Volksdansgroep De Boggelrieders en Daansers demonstreert het bleken van textiel. De Dorpsbleek in Losser is hersteld als onderdeel van het Erfgoed Dealproject Beken & Bleken, voor een betere waterhuishouding, biodiversiteit en leefbaarheid. | Foto Erfgoed Deal

08 | **Past forward!**
Erfgoed en de wederombouw van Nederland | Essay *Joks Janssen*

16 | **In kaart**
De Erfgoed Dealprojecten uit de zevende, achtste en negende ronde

18 | **Infographic**
Zes jaar Erfgoed Deal in cijfers

20 | **Infographics**
Vier transities

DE PROJECTEN UIT HET ERFGOED DEALPROGRAMMA
Zevende ronde
24 | Archeologie in Rijnenburg, Utrecht
28 | Historische verbindingen Landgoed Eyckenlust
32 | Het Kazernekwartier, Venlo
36 | Klimaatbestendige historische binnenstad Leiden
40 | Schans-Buitenwacht, Kampen
44 | Slotkwartier Egmond aan den Hoef

Achtste ronde
48 | Archeologie Singelpark Oldenzaal
52 | Artis – Ruimte voor water in de stad
56 | Buurtschap Hooge Hunze
60 | Di Boneiru, Pa Boneiru, Bonaire
64 | Klimaatgeraamte Landfront Vlissingen
68 | Peel Natuurdorpen
72 | Ringwalburg, Burgh-Haamstede
76 | Warmtetransitie in binnenstad Amersfoort
80 | Waterharmonica Noorderbos Tilburg

Negende ronde
84 | Almeleau
88 | Boerderijen Oldambt-Nijambt
92 | Elektriciteitshuisjes Utrechtse binnenstad
96 | ENCI Maastricht
100 | Het land van de Heren van Herlaar
104 | Landschapszone Almere Stichtsekant
108 | Getijdenhaventje Paal, Hulst
112 | Swaen Curaçao

116 | **Erfgoed als motor voor moderne veranderingen**
Rondje Erfgoed Deal in de praktijk | Reportage door *René Didde*

126 | **Hoe nu verder?**
Mirjam Wulfse

Foto cover: **Feestelijke opening van Erfgoed Dealproject Linielandschap Waaldijk op 12 november 2025 op de Herculespost bij Dalem.** | Foto Manon Munnix

06 **Hoog bezoek van de ministers van Binnenlandse Zaken en Landbouw bij de aanleg van het vloeiveldencomplex voor de Tilburgse textielindustrie in 1927 (zie ook pagina 80-83).** | Foto collectie Regionaal Archief Tilburg

Nalatenschap

Voor u ligt het slotnummer van *DEAL!*, dat tussen 2019 en 2025 verscheen over de 59 Erfgoed Dealprojecten en met verdiepende thematische artikelen. Het programma Erfgoed Deal stopt aan het eind van dit jaar, dus is het tijd om de balans op te maken – hoewel dat met meer dan de helft van de projecten nog in uitvoering eerder een 'tussenmeting' is. We vroegen hoogleraar Joks Janssen om in een kort essay te analyseren wat we kunnen leren van het 'laboratorium' dat de Erfgoed Deal de afgelopen zes jaar is geweest. In zijn reflectie gaat hij dieper in op de voorlopige oogst van het programma en hoe erfgoed richting kan geven aan transities. Wat vraagt dat van de erfgoedsector en andere spelers in het ruimtelijk domein? En wat is nodig voor de toekomst?

Ook vroegen wij journalist René Didde een aantal Erfgoed Dealprojecten te bezoeken. Aan de hand van vier projecten onderzoekt hij wat 'erfgoedinclusief werken' in de lokale haarvaten van stad, dorp en platteland heeft opgeleverd. Hij ziet dat de grote landelijke thema's als klimaatadaptatie, landbouw- en energietransitie, en de wooncrisis weliswaar dreigen vast te lopen door complexe en stroeve politieke besluitvorming, maar dat in de lokale en regionale praktijk al vele inspirerende voorbeeldprojecten in gang zijn gezet.

Deze DEAL! bestaat verder vooral uit Erfgoed Dealprojecten uit de zevende (september 2023), achtste (september 204) en negende ronde (september 2025). Een aantal infographics brengt de Erfgoed Deal in kaart aan de hand van onder meer de gedane investeringen, de geografische spreiding en de thematische verdeling over de 59 projecten. We sluiten het nummer af met een nawoord van Mirjam Wulfse, onafhankelijk voorzitter van de stuurgroep Erfgoed Deal. Zij schijft dat het programma dan wel eindigt, maar het denken dat in gang is gezet, wordt belangrijker dan ooit. Erfgoed leert ons om met aandacht te bouwen, met kennis te veranderen en met trots verder te ontwikkelen. Het verbindt mensen, maakt beleid menselijk en voegt betekenis toe aan onze leefomgeving. Erfgoed is geen rem op vooruitgang, maar een kompas voor de toekomst, zo concludeert zij.

Daar sluit ik mij van harte bij aan, en gelukkig ben ik niet de enige. Wie de onlangs gepubliceerde concept Nota Ruimte erop naslaat, ziet dat erfgoed – 'cultuurhistorische waarden' – in directe relatie staat tot het behouden en benutten van gebiedskenmerken. Samen met meervoudig ruimtegebruik en recht doen aan volgende generaties is recht doen aan eigenheid een van de drie algemene principes in de nota.

Zoals de conceptnota zo mooi verwoordt, geldt Nederland internationaal als een voorbeeld van vormgeven aan ruimtelijke opgaven met kwaliteit en met behoud van bestaande waarden. Dat is onomstreden een verdienste van de Nederlandse ruimtelijke ordening. Met steun van de Erfgoed Deal is op bijna zestig plekken in Nederland invulling gegeven aan die traditie. We zetten nu een punt achter de Erfgoed Deal, maar als sector hebben we goud in handen. Wij zijn immers de hoeders van een kostbare nalatenschap – gevormd door eeuwenlange interactie tussen mens en natuur – die overal haar sporen heeft nagelaten in onze landschappen, dorpen en steden. Die nalatenschap behouden én benutten vormt een onmisbare schakel in het aantrekkelijk en herkenbaar houden van ons land. Ik ben ervan overtuigd dat u als lezer genoeg inspiratie haalt uit deze DEAL! om op veel meer plekken het erfgoedinclusief werken in praktijk te brengen. Tot ziens in het veld!

Jephta Dullaart, programmaleider Erfgoed Deal

Werkzaamheden aan de uitbreiding van het gemaal Baron van der Feltz aan de Banddijk in Terwolde. Op de achtergrond de polder Nijbroek.
| Foto Rufus de Vries/Open Kaart

| Door **Joks Janssen**

Erfgoed en de wederombouw van Nederland

Past forward!

Nederland staat aan de vooravond van een ongekende ruimtelijke metamorfose. Onder druk van opgaven als klimaat, landbouw, energie en wonen, zal ons landschap ingrijpend veranderen. Deze 'wederombouw' van Nederland vraagt om technische oplossingen, maar ook om verbeeldingskracht, ontwerpmatige innovatie en draagvlak. De Erfgoed Deal was de afgelopen zes jaar een laboratorium voor deze aanpak. Wat kunnen we daarvan leren voor de toekomst?

Het is inmiddels nauwelijks meer voorstelbaar, maar nog niet zo lang geleden leefde in bestuurlijk Nederland de gedachte dat ons land 'af' was. We schrijven het begin van de 21ste eeuw. De politieke marginalisering van de ruimtelijke ordening was in volle gang, terwijl de financieel-economische crisis zorgde voor een scherpe terugval in de woningvraag en het stilvallen van de bouwsector. Deze bewegingen versterkten elkaar – en creëerden de voedingsbodem voor het idee dat het onderhoud van onze delta voortaan slechts een kwestie van kleinschalig onderhoud en beheer was. Grootschalige ingrepen waren passé.
Het kan verkeren. De ruimtelijke opgaven buitelen momenteel over elkaar heen en de roep om ruimtelijke regie klinkt luider dan ooit. Sterker nog: Nederland staat aan de vooravond van een ongekende verbouwing. Met een knipoog naar de periode van de wederopbouw kunnen we spreken van een minstens zo ingrijpende 'wederombouw'. Die wordt voortgedreven door een aantal transities op het vlak van klimaat, energie, wonen, mobiliteit en biodiversiteit. Deze transities veranderen fundamenteel hoe we in de toekomst wonen, werken en leven.

Tabula scripta
Anders dan ten tijde van de wederopbouw, in de jaren vijftig en zestig, is het vertrekpunt van de huidige wederombouw niet tabula rasa maar 'tabula scripta': een gelaagd en volledig benut landschap dat al 'beschreven' is met een veelheid van functies, netwerken, verhalen en betekenissen. Iedere ruimtelijke ingreep – van windmolen tot woonwijk, van dijkverhoging tot natuurgebied – grijpt in op het bestaande. De ruimte is niet leeg, maar vol. En dat vraagt om een andere ontwerppraktijk: bouwen mét het bestaande, niet ertegenin.
Erfgoed blijkt in deze context verrassend actueel – als identiteitsdrager, als ecologische structuur, als bron van verhalen en duurzame ontwerpprincipes. Sterker nog, erfgoed kan een betekenisvolle, zelfs richtinggevende rol spelen in de wijze waarop de ombouw van stad en land vorm krijgt. Deze gedachte is de kern van de Erfgoed Deal: een innovatief programma waarin erfgoed wordt gekoppeld aan de grote, ruimtelijke transities van onze tijd én waarin nieuwe vormen van samenwerking zijn beproefd.
In dit essay reflecteer ik op de betekenis van de Erfgoed Deal. Eerst bespreek ik de beleidsmatige erfenis waarop de Erfgoed Deal de afgelopen zes jaar voortbouwde. Vervolgens sta ik stil bij de opzet, praktijk en oogst van het programma. Tot slot plaats ik deze ervaringen in een breder perspectief: hoe kan erfgoed richting geven aan transities? Wat vraagt dat van de erfgoedsector en andere spelers in het ruimtelijk domein? En wat is nodig voor de toekomst?

Met het verleden vooruit

De geschiedenis van de ruimtelijke inrichting van Nederland laat zich lezen als een opeenvolging van grote transformaties, steeds voortkomend uit maatschappelijke noodzaak. De naoorlogse wederopbouw geldt als het archetype van zo'n grootschalige ruimtelijke transformatie. Gedreven door woningnood, economische wederopstanding en modernisering werd Nederland letterlijk opnieuw opgebouwd. Deze periode kenmerkte zich door een modernistisch optimisme en een planologische benadering die vooral gericht was op functiescheiding, efficiëntie en rationaliteit.

Ruimtelijke ordening was top-down van karakter, gefocust op schaalvergroting. Culturele of historische overwegingen stonden zelden op de voorgrond. Erfgoed werd vaak als hinderlijk obstakel op weg naar vooruitgang ervaren – zeker als het niet paste in de nieuwe functionele structuren. Oude stadswijken maakten plaats voor verkeersdoorbraken, molenbiotopen werden opgeslokt door industrie, en historische boerderijen verdwenen door ruilverkaveling. De toekomst lag voor ons, het verleden achter ons. *Fast forward*, zo luidde het planologisch devies.

Tegen het einde van de twintigste eeuw veranderde dit perspectief. De praktijk van rigoureus slopen en nieuwbouwen maakte plaats voor een meer reflexieve benadering van behoud, hergebruik en contextbewust ontwerpen. Erfgoed kreeg gaandeweg een bredere betekenis dan alleen sectorale monumentenzorg van losse objecten: het werd ook erkend als landschappelijke structuur, als immateriële betekenisdrager en als inspiratiebron voor ruimtelijke kwaliteit. Kortom, als een factor in ruimtelijke ordening en gebiedsontwikkeling. De Nota Belvedere (1999) markeerde deze kentering in beleidsmatige zin. Niet langer hoefde cultuurhistorie enkel beschermd te worden, ze kon en mocht ook 'benut' worden.

Richtinggevende vector

De gedachte dat ruimtelijke ontwikkeling en erfgoed elkaar niet uitsluiten maar juist kunnen versterken, kreeg vanaf dat moment langzaam maar zeker vaste voet aan de grond. In een reeks van opeenvolgende rijksnota's en (bijbehorende) stimuleringsprogramma's, van 'Kiezen voor karakter – Visie erfgoed en ruimte' (2011) tot 'Erfgoed telt – De betekenis van erfgoed voor de samenleving' (2018) werd verder vorm en inhoud gegeven aan een dynamischer, meer ontwikkelingsgericht en participatief erfgoedbeleid. Een beleid waarin erfgoed een positie krijgt als richtinggevende vector voor maatschappelijke en ruimtelijke opgaven.

De Erfgoed Deal was een volgende stap in deze beleidsmatige ontwikkeling: van statica naar dynamica. Het vakmatige repertoire in de omgang met ruimtelijke dynamiek en daaraan gekoppelde werkwijzen – van

De Opwettense Watermolen in Nuenen maakt deel uit van het Erfgoed Dealproject 'Watermolenlandschappen voor klimaatadaptatie'. | Foto Theo van Vijfeijken

De vraag is niet óf, maar hoe we erfgoed duurzaam kunnen verbinden met de opgaven van deze tijd

ruimtelijke isolatie en integratie tot inspiratie – dijt steeds verder uit en wordt telkens verrijkt in antwoord op nieuwe maatschappelijke uitdagingen. Vandaag zijn dat onder meer klimaatverandering, energietransitie, gezonde verstedelijking en verduurzaming van de landbouw. Deze onderling verknoopte transities zijn ruimtelijk van aard, complex en vooral weerbarstig.

Juist bij het ontwikkelen van nieuwe ruimtelijke systemen – en het uitfaseren van oude – is erfgoed geen achteruitkijkspiegel, maar een richtingwijzer. Het is de veronderstelling van de Erfgoed Deal dat erfgoed van betekenis kan zijn voor deze ingewikkelde veranderopgave. Erfgoed ín en áls het hart van de grote, ruimtelijke transities.

Dealen met erfgoed

Vanuit deze gedachte is de Erfgoed Deal in 2019 van start gegaan. Aansluitend op de populaire beleidsformule van Deals, zoals de Green Deals, City Deals en Regio Deals, is gekozen voor een vernieuwende aanpak – een waarbij het niet alleen gaat om het innoveren op inhoud, maar ook op proces, en dus om nieuwe manieren van samenwerken tussen partijen die erfgoed een plek proberen te geven in de grote, ruimtelijke transities. Zo kon de Erfgoed Deal, hoewel voortgekomen uit de koker van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW), zich ontwikkelen tot een brede samenwerking tussen Rijk, provincies, gemeenten, waterschappen, maatschappelijke organisaties en kennisinstellingen.

De kern van de Deal is eenvoudig: projecten ondersteunen waarin erfgoed wordt ingezet om bij te dragen aan de grote, ruimtelijke transities. Niet alleen bewaren, maar activeren. Niet achteraf inpassen, maar vanaf het begin meenemen in het ontwerp- en ontwikkelproces. Dat gebeurt op basis van open projectselectie, cofinanciering en kennisdeling. Het programmabureau speelt daarbij een actieve rol door mee te denken met indieners, projectvoorstellen aan te scherpen, de impact te vergroten en het onderlinge leren te stimuleren. In de periode 2019-2025 zijn zo 59 projecten in heel Nederland ondersteund – ook op de Antillen. Hoewel de thema's uiteenlopen – van mobiliteit tot waterbeheer, van energielandschappen tot dorpsontwikkeling – delen de projecten eenzelfde basis: de ondertekende Erfgoed Deal waarin partners zich committeren aan een samenwerking.

Daarnaast is ook het experimentele karakter typerend: het is de bedoeling dat partijen de Erfgoed Deal als experimenteeromgeving benutten en samen – zoekend en stapsgewijs – nieuwe ideeën en toepassingen ontwikkelen met erfgoed als vertrekpunt. Niet om oplossingen voor erfgoedbehoud te vinden, maar om erfgoed zélf als inspiratiebron in te zetten bij ruimtelijke transities. Dat doen de Erfgoed Deals op basis van een aantal overkoepelende principes: een integrale aanpak waarin erfgoed, ontwerp en ruimtelijke transities samenkomen; participatie van lokale partijen en bewoners; en een gebiedsgerichte benadering met het bestaande als vertrekpunt. Met een website, webinars, een magazine en bijeenkomsten deelt het programma kennis uit de projecten en versterkt het de community rond erfgoed en transities. De Erfgoed Deal is dus geen klassiek subsidieloket, maar een

Het Friese greppellandschap in de winter, hier tijdens de Elfstedentocht van 1986.
| Foto Tresoar/collectie Elfstedenvereniging, inv. nr. 143

inspirerende leeromgeving voor nieuwe vormen van samenwerking, ontwerp en beleidsintegratie. De waarde schuilt echter niet alleen in de beleidsmatige opzet of innovatieve uitgangspunten, maar juist in de praktijk: in Erfgoed Dealprojecten waarin verleden en toekomst daadwerkelijk met elkaar verbonden worden en uiteenlopende partijen hebben leren dealen met erfgoed in ingewikkelde transitieopgaven.

Erfgoed in meervoud

Wie de rijke oogst aan deze projecten tot zich neemt, ziet dat de meerwaarde van erfgoed in transities zowel inhoudelijk als procesmatig van aard is. In inhoudelijke zin gaat het om erfgoed als kennisbron én als reservoir van oplossingen en (retro-)innovatie. In procesmatige zin gaat het om de sociaal en ruimtelijk verbindende rol die erfgoed speelt. Erfgoed schrijf je dus in drievoud – als *systeemkennis*, als *ontwerptool* en als *sociaal kapitaal*.

De les van zes jaar Erfgoed Deal is helder: wie de toekomst van Nederland wil vormgeven, begint bij het verleden

Erfgoed als systeemkennis

Erfgoed onthult allereerst hoe stedelijke en landschappelijke systemen in het verleden functioneerden, waar grenzen lagen en welke keuzes zijn gemaakt – inclusief hun gevolgen. Daarmee biedt het een unieke vorm van systeemkennis: kennis die geworteld is in 'diepe tijd' en laat zien waar structuren zich hebben bewezen of juist tot kwetsbaarheid hebben geleid, bijvoorbeeld op het vlak van klimaatrobuustheid, biodiversiteit of sociale samenhang.
Een project als Watermolenlandschappen in Noord-Brabant (zie *DEAL!* nummer 2) maakt deze kennis praktisch toepasbaar. Door eeuwenoude ecohydrologische systemen rond historische watermolens nieuw leven in te blazen, worden natuurlijke structuren hersteld en ontstaat tegelijk een toekomstbestendige aanpak voor waterberging en biodiversiteit. Ook in Greppelland in Fryslân (zie *DEAL!* nummer 5) wordt oude systeemkennis opnieuw tot leven gewekt: historische greppelsystemen, ooit cruciaal voor de afwatering van natte graslanden, vormen nu het vertrekpunt voor klimaatadaptatie, natuurontwikkeling en duurzame landbouw.
Erfgoed is in die zin geen decor, maar een functioneel geheugen dat richting kan geven aan ruimtelijke transities. Het helpt om de vaak abstracte transitietaal van klimaat, energie of mobiliteit te vertalen naar concrete en herkenbare verhalen. Zulke verhalen zijn essentieel om het brede publiek te betrekken bij systeemverandering – en erfgoed kan die leveren.

Erfgoed als ontwerptool

Erfgoed kan meer zijn dan een object van behoud. Het kan – ten tweede – actief en creatief worden ingezet als ontwerptool voor integrale gebiedsontwikkeling. Door het verleden als vertrekpunt te nemen, ontstaan nieuwe ruimtelijke strategieën die transities versterken én bete-kenis geven. Erfgoed dient in die zin niet als beperkende randvoorwaarde, maar als richtinggevende, verbindende en integrerende kracht – juist in de complexe afstemming tussen allerlei sectorale claims en belangen in de ruimte.
Zo is in het project Warmtetransitie Amersfoortse Binnenstad (zie deze *DEAL!*) erfgoed benut bij de verduurzaming van de historische binnenstad. Door te ontwerpen mét de bestaande structuur van grachten, pleinen, stegen en daken, zijn oplossingen gevonden voor de warmtetransitie die niet alleen functioneel, maar ook historisch en esthetisch passend zijn. Het verleden levert concrete ontwerpprincipes op voor de inpassing van nieuwe energie-infrastructuur. Datzelfde geldt voor het project Nieuw Drassig Land in de Gelderse polder Nijbroek (zie *DEAL!* nummer 3). Door historische kennis van waterbeheer en oude kavelpatronen te verbinden aan hedendaagse opgaven, ontstond een integraal ontwerp waarin bewoners samen richting geven aan een toekomstbestendige inrichting van het gebied.
Wie ontwerpt met het verleden, bouwt veerkrachtiger – met meer draagvlak, meer betekenis en meer samenhang. Dit geldt des te meer als erfgoed vroeg in het ontwikkelproces wordt meegenomen, bij het formuleren van de opgave, en niet pas achteraf bij toetsing of inspraak.

Erfgoed als sociaal kapitaal

Ten derde biedt erfgoed niet alleen kennis en ontwerpwaarde, maar ook emotionele en sociale houvast. In tijden van snelle en ingrijpende systeemveranderingen biedt erfgoed mensen oriëntatie, herkenning en verbondenheid. Het werkt als brug tussen verleden en toekomst – een sociaal ankerpunt in een veranderende leefomgeving.
In het project Een nieuwe tijd, in de Achterhoek (zie *DEAL!* nummer 1) worden bewoners via het erfgoed van een wederopbouwwijk actief betrokken bij hun eigen omgeving. Erfgoed wordt hier ingezet als verbinder tussen mensen in de wijk, als participatietool en als gesprekstarter over verduurzaming. En in Erfgoed Sterren, een prijsvraag van de provincie Overijssel en Het Oversticht (zie *DEAL!* nummer 3), dient erfgoed als katalysator voor ontmoeting, samenwerking en lokale betrokkenheid. Zoals in de Molukse (kerk)tuin, die wordt opengesteld en ingezet door de lokale Molukse gemeenschap voor sociale binding in de buurt.
Deze projecten illustreren hoe erfgoed bijdraagt aan sociale cohesie, gemeenschapsvorming en lokale betrokkenheid – kwaliteiten die onmisbaar zijn bij het realiseren van transities. Juist in een tijd van polarisatie en afnemend vertrouwen in de overheid kan erfgoed figureren als een gedeeld referentiepunt. Daarmee ondersteunt het ook de doelen van de Omgevingswet, waarin burgerbetrokkenheid en participatie centraal staat.

Aanvonken van verandering
De Erfgoed Dealprojecten laten zien dat erfgoed geen sta-in-de-weg is, maar een strategische hulpbron voor transformatie van onze leefomgeving. Het inzetten en benutten van die hulpbron gebeurt echter niet vanzelf. Dat vraagt iets van de houding, het gedrag en de positionering van erfgoedprofessionals en hun collega's in het ruimtelijk domein.
Voor hen geldt: niet afvinken maar aanvonken. De praktijk van erfgoed in ruimtelijke transities vraagt om ontwerpers die systemisch kunnen denken en historische structuren kunnen lezen als basis voor toekomstgerichte verandering. Om beleidsmakers die historische kennis durven in te zetten als versneller van systeemverandering. En om erfgoedprofessionals die zich actief weten te positioneren in de transitieopgaven – niet als hoeders van het verleden, maar als ambassadeurs van een erfgoedinclusieve toekomst.
Dat vereist lef, samenwerking over grenzen heen en de bereidheid om buiten het klassieke instrumentarium van bescherming en instandhouding te treden. Juist de leerervaringen uit de Erfgoed Deal zijn hiervoor een vruchtbaar vertrekpunt. De vraag is niet óf, maar hoe we erfgoed duurzaam kunnen verbinden met de opgaven van deze tijd.

Ruimtelijke transities mét betekenis
Maar met alleen een veranderde houding, gedrag en positionering zijn we er niet. Om erfgoed steviger te verankeren in ruimtelijke transities zijn ook de juiste randvoorwaarden nodig, waaronder voldoende middelen. Deze helpen om erfgoed van de marge naar de mainstream in ruimtelijke planvorming en gebiedsontwikkeling te bewegen. Zo heeft de financiële impuls vanuit de Erfgoed Deal lokaal en regionaal echt het verschil gemaakt: het zorgt voor een plek aan tafel tussen alle andere, vaak goedgeorganiseerde en -gefinancierde sectoren.
Het is ontegenzeggelijk waar dat de erfgoedsector zich met een eigen budget gemakkelijker kan manifesteren in het grote 'geweld' van de ruimtelijke transities. Het belang van de budgetten die de Erfgoed Deal kan vrijspelen, moet daarom niet worden onderschat. Desondanks is het programma meer dan een financieel breekijzer – het is ook een nieuwe manier van kijken, denken en samenwerken. Eén die heeft aangetoond dat erfgoed in uiteenlopende contexten een aanjager van ontwerpkwaliteit kan zijn, een vehikel voor maatschappelijke betrokkenheid en een instrument voor ruimtelijke samenhang.
Toch is deze verworvenheid en dit succes van de Erfgoed Deal geen vanzelfsprekendheid. De Erfgoed Deal is immers tijdelijk en projectmatig van aard. Het programma stopt eind dit jaar en heeft een afgebakend kader en mandaat. Veel gesubsidieerde projecten zijn inspirerende pilots gebleken, maar de daarin opgedane ervaringen hebben nog geen vaste plek in de transitiepraktijk. Zonder borging dreigt het gevaar dat de geleerde lessen vervliegen zodra het nationale kader van het programma wegvalt, samen met de bijbehorende, stimulerende leeromgeving.

Vrijwilligers van de Molukse Tuin bij de Maranathakerk in Deventer. Winnaars van de competitie 'Erfgoed Sterren', categorie 'Sociale kwaliteit'.
| Foto Jaap Schuurman/Het Oversticht

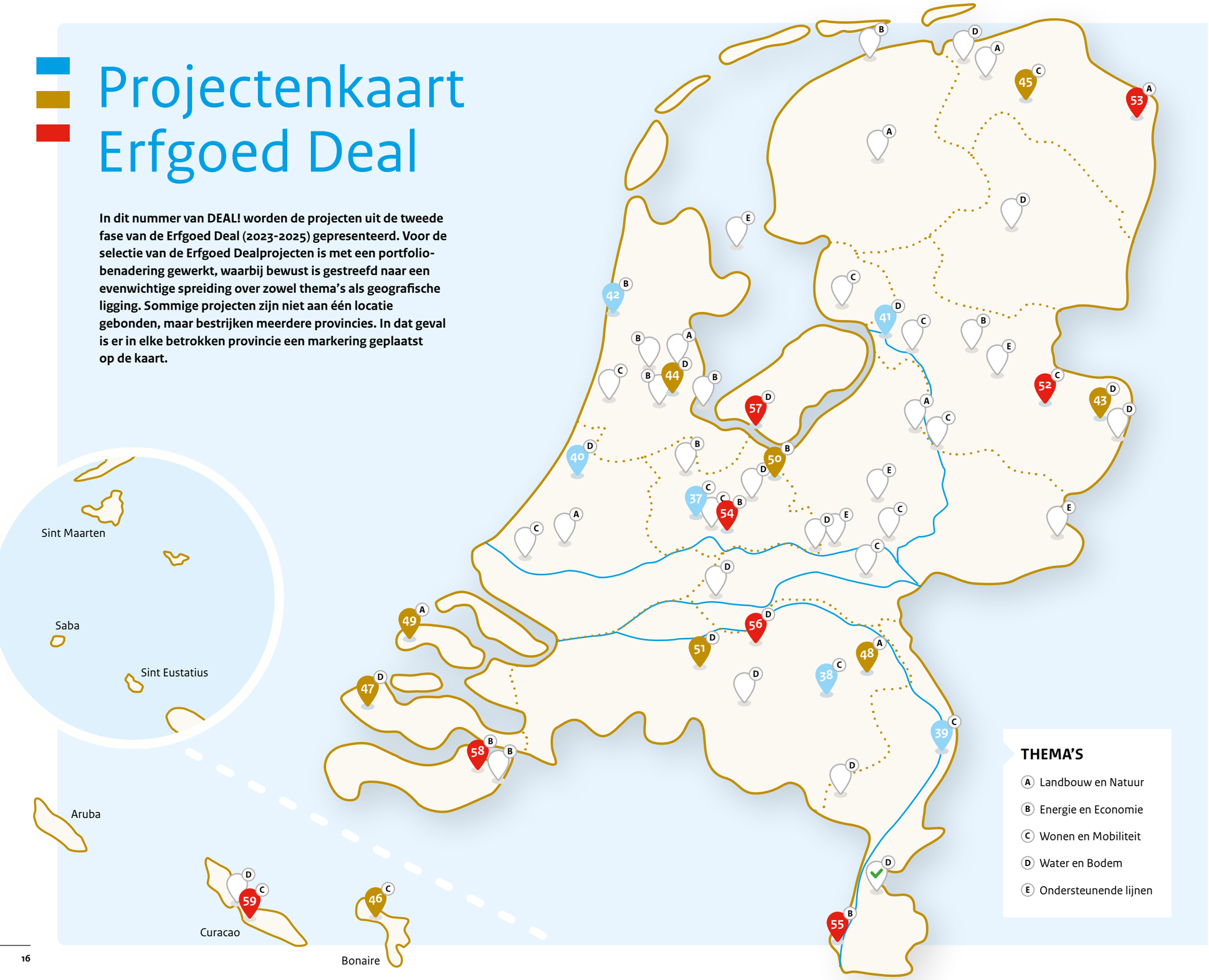
Juist nu de grote ruimtelijke transities – van klimaat tot wonen en landbouw – aan urgentie winnen, is het noodzakelijk om erfgoed duurzaam te verankeren in de transitiepraktijk. Het is dus zaak de geleerde lessen en ervaringen te borgen in regulier beleid. Dat vraagt om een nieuwe, proactieve manier van werken, waarin erfgoed niet achteraf wordt getoetst, maar vooraf wordt betrokken bij de planvorming.
De uitdaging is in dit verband tweeledig: de inzichten en werkwijzen uit de Erfgoed Deal moeten – zowel op nationaal als regionaal en lokaal niveau – worden opgeschaald en structureel ingebed in (lopende) ruimtelijke programma's en projecten. Ten tweede is strategische actie van de erfgoedsector zelf vereist. Dat betekent openheid voor samenwerking, ontwerpgerichtheid, en de wil om buiten de klassieke kaders – van aanwijzing, bescherming en advisering – te denken en doen.

Zijn waar de actie is
De erfgoedsector moet zich de komende periode (nog) actiever verhouden tot de werelden van energie, water, landbouw, wonen en mobiliteit – en daarin een rol opeisen. Niet afwachten, maar meedoen. Dat betekent: aansluiten bij de RES-regio's, meedenken in mobiliteits- en woningbouwprogramma's, en bijdragen aan gebiedsgerichte aanpakken voor het landelijk gebied.
De Erfgoed Deal heeft laten zien dat erfgoedprofessionals hierin daadwerkelijk van betekenis kunnen zijn. Ze brengen kennis, verhalen en verbeelding in die de kwaliteit én het draagvlak van transities vergroten. De les van zes jaar Erfgoed Deal is helder: wie de toekomst van Nederland wil vormgeven, begint bij het verleden. Erfgoed niet als eindpunt van het gesprek, maar als startpunt van de dialoog over de wederombouw van ons land. Niet om gisteren vast te houden, maar om morgen richting te geven. *Past forward* dus!

Joks Janssen is Professor of Practice 'Brede welvaart in de regio' aan Tilburg University.

Projectenkaart Erfgoed Deal

In dit nummer van DEAL! worden de projecten uit de tweede fase van de Erfgoed Deal (2023-2025) gepresenteerd. Voor de selectie van de Erfgoed Dealprojecten is met een portfolio-benadering gewerkt, waarbij bewust is gestreefd naar een evenwichtige spreiding over zowel thema's als geografische ligging. Sommige projecten zijn niet aan één locatie gebonden, maar bestrijken meerdere provincies. In dat geval is er in elke betrokken provincie een markering geplaatst op de kaart.

THEMA'S

- (A) Landbouw en Natuur
- (B) Energie en Economie
- (C) Wonen en Mobiliteit
- (D) Water en Bodem
- (E) Ondersteunende lijnen

PROJECTEN RONDE 1 t/m 6

Zie voor deze projecten DEAL! nr. 1 t/m 5

PROJECTEN RONDE 7

37 Archeologie in Rijnenburg, zie pag. 24
38 Historische Verbindingen Landgoed Eyckenlust, zie pag. 28
39 Kazernekwartier Venlo, zie pag. 32
40 Klimaatbestendige Leidse Binnenstad, zie pag. 36
41 Schans-Buitenwacht Kampen, zie pag. 40
42 Slotkwartier Egmond aan den Hoef, zie pag. 44

PROJECTEN RONDE 8

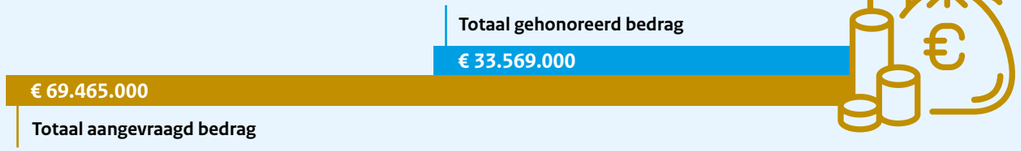
43 Archeologie Singelpark Oldenzaal, zie pag. 48
44 Artis: Ruimte voor water in de stad, zie pag. 52
45 Buurtschap Hooge Hunze, zie pag. 56
46 Di Boneiru, Pa Boneiru, zie pag. 60
47 Klimaatgeraamte Landfront Vlissingen, zie pag. 64
48 Peel Natuurdorpen, zie pag. 68
49 Ringwalburg Burgh-Haamstede, zie pag. 72
50 Warmtetransitie Amersfoortse Binnenstad, zie pag. 76
51 Waterharmonica Noorderbos Tilburg, zie pag. 80

PROJECTEN RONDE 9

52 Almeleau, zie pag. 84
53 Boerderijen Oldambt-Nijambt, zie pag. 88
54 Elektriciteitshuisjes Utrechtse Binnenstad, zie pag. 92
55 ENCI Maastricht, zie pag. 96
56 Heren van Herlaar, zie pag. 100
57 Landschapszone Almere Stichtsekant, zie pag. 104
58 Paal Getijdenhaventje, zie pag. 108
59 Swaen Curaçao, zie pag. 112

Erfgoed Deal in cijfers

In 9 aanvraagronden (2019-2025) hebben in totaal 100 projecten* een definitieve indiening gedaan voor een Erfgoed Deal. Deze 100 projecten vroegen gezamenlijk € 69.465.000 aan het samenwerkingsprogramma. Uiteindelijk is er met 59 projecten een Erfgoed Deal gesloten.

* dit getal is exclusief oriënterende gesprekken en projecten die na de voorselectie zijn afgehaakt

BETROKKEN BIJ DE ERFGOED DEAL

12 van de 12 **provincies**

48 van de 342 **gemeenten**

7 van de 21 **waterschappen**

2 van de 6 de **Caribische gebieden** binnen het Koninkrijk der Nederlanden

'De vereiste om middelen uit de Erfgoed Deal te matchen met cofinanciering zorgt voor grotere betrokkenheid van verschillende partijen. Hiermee wordt de impact van projecten vergroot.'

Ecorys (2025). Eindrapport Evaluatie Erfgoed Deal

33.569.000
bijdrage Erfgoed Deal

+

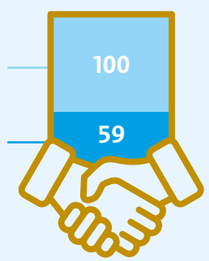
48.520.000
matching door medeoverheden

TOTAAL: **82.089.000**
beschikbaar gesteld voor erfgoedinclusieve projecten

PROJECTEN ERFGOED DEAL

100 projecten hebben een definitieve aanvraag ingediend voor financiering

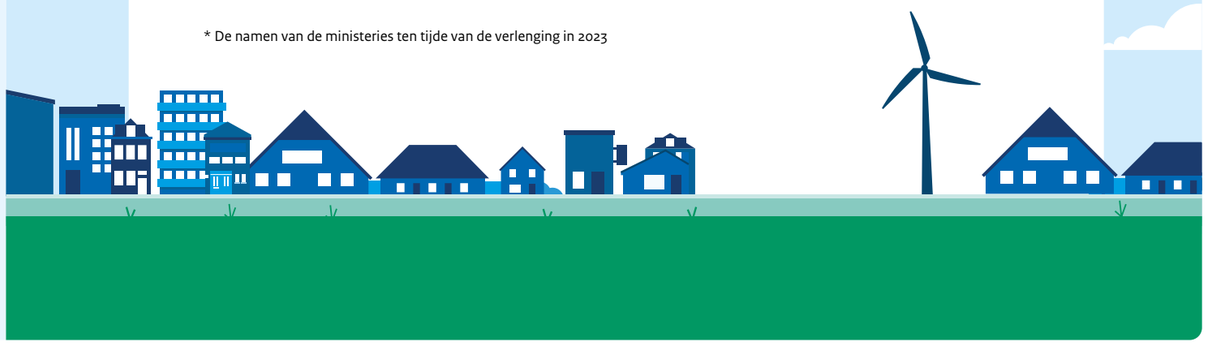
Met **59 projecten** van deze projecten is uiteindelijk een Erfgoed Deal gesloten

Dit zijn de partners van de Erfgoed Deal

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Natuurmonumenten
FEDERATIE INSTANDHOUDING MONUMENTEN
Rijksvastgoedbedrijf
VNG
FEDERATIE GROTE MONUMENTENGEMEENTEN
Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
LandschappenNL
federatie ruimtelijke kwaliteit
Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat
UNIE VAN WATERSCHAPPEN
staatsbosbeheer
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
Ministerie van Economische Zaken en Klimaat
ip Interprovinciaal Overleg van, voor en door provincies

* De namen van de ministeries ten tijde van de verlenging in 2023

Transitie: Landbouw en Natuur

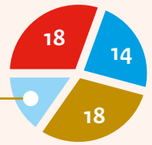
Ons landelijk gebied staat onder druk. Er zijn maatregelen nodig om het landelijk gebied leefbaar, gezond, aantrekkelijk en toekomstbestendig te ontwikkelen. Dat vraagt om keuzes en slimme combinaties.

Ook in de toekomst willen we een gezond en veilig landelijk gebied, waar voedsel geproduceerd wordt, waar prettig gewoond kan worden en waar de natuur de ruimte krijgt met als uitkomst een herkenbaar en aantrekkelijk landschap en vitale gemeenschappen. Tegelijkertijd is het landelijk gebied niet een optelsom van technische oplossingen. Een integrale blik is meer dan nodig. Dat erfgoed een belangrijke bijdrage kan leveren is evident: het verleden biedt houvast en zorgt ervoor dat mensen zich blijven herkennen in de gebieden waar zij wonen, werken en recreëren. Het gaat bijvoorbeeld om het herstel van historische landschapselementen en verkavelingspatronen, groenblauwe dooradering of de herbestemming van monumentale boerderijen.

PRIORITAIRE OPGAVEN

> Natuurverbetering en stikstofreductie
> Groenblauwe dooradering
> CO_2-reductie
> Natuurinclusieve landbouw
> Overgangsgebieden
> Veenweidelandschappen
> Robuuste natuur
> Transformatie agrarische bebouwing en erf

9 projecten

€ 4.412.000 bijdrage Erfgoed Deal
€ 5.536.000 cofinanciering medeoverheden

PROJECTEN

> Amsterdam Wetlands
> Belevenisboerderij Schieveen
> Boerderijen Oldambt-Nijambt
> Greppelland Fryslân
> Buitengewone Leerstoel*
> Middag-Humsterland
> Nieuw Drassig Land
> Pionieren in de Peel
> Ringwalburg Burgh-Haamstede

* voorheen Ondersteunende lijnen

Project Greppelland Fryslân.

Project Forteiland Pampus.

| Foto Pieter Verbeek

PROJECTEN

> Du MOment des Monuments
> Elektriciteitshuisjes Utrechtse Binnenstad
> Een Nieuwe Tijd*
> Enci Maastricht
> Erfgoed Sterren*
> Forteiland Pampus
> Kademuren Amsterdam
> Meester van der Heijdengroeve
> Molenaarserf Hemmes
> Paal Getijdenhaventje
> Proeftuin Opgewekt
> Slotkwartier Egmond aan den Hoef
> Waddenkust K(l)eigoed!
> Warmtetransitie Amersfoortse Binnenstad

* voorheen Ondersteunende lijnen

Transitie: Energie en Economie

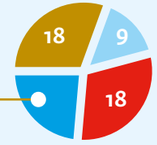
De komende jaren moet Nederland verduurzamen. Tegelijk is de ruimte schaars en willen we ondernemers voldoende ruimte bieden om te ontwikkelen.

Dat vraagt om ruimte voor economie en de ruimtelijke inpassing van energie. Om deze opgaven te realiseren zijn forse ruimtelijke ingrepen nodig. Erfgoed en ontwerp kunnen inspiratie bieden voor deze inpassingen en tegelijkertijd het landschap herkenbaar houden. Het gaat hier bijvoorbeeld om de inpassing van distributiecentra en de realisatie van zonneweides, windenergie en energie-infrastructuur op basis van kenmerken en karakteristieken die passen bij het cultuurlandschap en onze steden en dorpen.

PRIORITAIRE OPGAVEN

> Aanleg van zonneweiden en windparken
> Gebruik van biomassa
> Regionale Energiestrategie (RES)
> Inpassing energie-infrastructuur
> Distributie- en datacentra
> Vestigingsklimaat
> Recreatie
> Toerisme

14 projecten

€ 6.881.000 bijdrage Erfgoed Deal
€ 8.204.000 cofinanciering medeoverheden

Transitie: Wonen en Mobiliteit

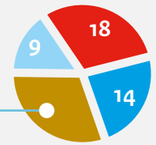
Nederland staat voor een forse woningbouwopgave. In sommige gebieden komen tienduizenden woningen erbij, en dat allemaal in een land met schaarse ruimte.

Er spelen opgaven rond het binnenstedelijk bouwen van woningen, waarbij ook voldoende ruimte gereserveerd moet worden voor een aantrekkelijke leefomgeving zoals groene ruimtes en parken. Hierbij kan gedacht worden aan de herbestemming van kerken, industrieel erfgoed en ander monumentaal vastgoed en het anders benutten van historische groenstructuren. Daarnaast zorgt dit ook voor opgaven over mobiliteit. Hoe zorgen we ervoor dat nieuwe wijken goed te bereiken zijn met de fiets, auto of het openbaar vervoer? Door voort te borduren op cultuurhistorische waarden en via goed ontwerp kunnen opgaven worden gerealiseerd terwijl tegelijkertijd de identiteit van deze nieuwe woongebieden wordt versterkt.

PRIORITAIRE OPGAVEN

> Kwalitatieve woningbouw en verbetering ruimtelijke kwaliteit
> Aardgasvrij en energieneutraal wonen
> Herbestemmings- en transformatieopgaven
> Verdichting
> Uit- en inbreiding van steden en dorpen
> Herstructurering stadsranden en groenzones
> Aanleg infrastructuur (ov-knooppunten)
> Krimpproblematiek

18 projecten

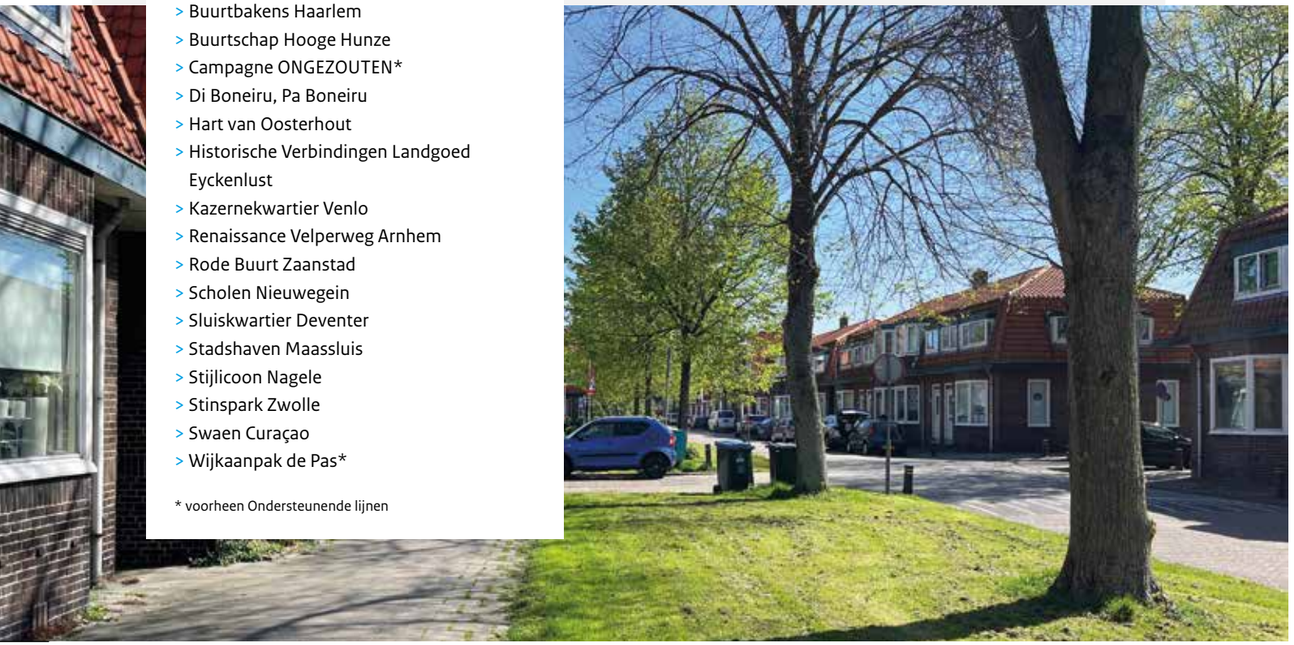

€ 10.032.000 bijdrage Erfgoed Deal
€ 17.168.000 cofinanciering medeoverheden

PROJECTEN

> Almeleau
> Archeologie in Rijnenburg
> Buurtbakens Haarlem
> Buurtschap Hooge Hunze
> Campagne ONGEZOUTEN*
> Di Boneiru, Pa Boneiru
> Hart van Oosterhout
> Historische Verbindingen Landgoed Eyckenlust
> Kazernekwartier Venlo
> Renaissance Velperweg Arnhem
> Rode Buurt Zaanstad
> Scholen Nieuwegein
> Sluiskwartier Deventer
> Stadshaven Maassluis
> Stijlicoon Nagele
> Stinspark Zwolle
> Swaen Curaçao
> Wijkaanpak de Pas*

* voorheen Ondersteunende lijnen

Project Rode Buurt Zaanstad.

Project Linielandschap Waaldijk.

Transitie: Water en Bodem

Nederland heeft een rijke waterstaatkundige traditie. Met kennis van bodem en water bouwden onze voorgangers dijken en kanalen om het land leefbaar te maken. Toch kent de maakbaarheid van ons landschap grenzen.

Extremer weer veroorzaakt steeds vaker overlast, watertekorten of droogte. Daarom moeten water en bodem de komende jaren sturend zijn bij de inrichting van ons land. Maatregelen zijn nodig om klimaatverandering op te vangen en het bodemsysteem gezond te houden.

PRIORITAIRE OPGAVEN

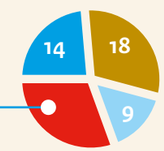
> Droogtebestrijding
> Wateroverlast
> Waterkwaliteit
> Waterveiligheid
> Bodemdaling
> Dijkversterking
> Beekdalherstel
> Hittestress in steden

PROJECTEN

> Awa pa Kòrsou - Water voor Curaçao
> Archeologie Singelpark Oldenzaal
> Artis: Ruimte voor Water in de Stad
> Beken & Bleken van Losser
> Heren van Herlaar
> Hoornwerk Grebbedijk
> Kasteelpark Weert
> Klimaatbestendige Leidse Binnenstad
> Klimaatgeraamte Landfront Vlissingen
> Klimaatrobuuste Buitenplaatsen
> Landschapszone Almere Stichtsekant
> Linielandschap Waaldijk
> Nieuwe Waterwerken Zoutkamp
> Schans-Buitenwacht Kampen
> VONDST
> Waterharmonica Noorderbos Tilburg
> Watermolenlandschappen
> Zitterd Climate Proof

Historische dijken, sluizen en landschappen bieden inspiratie. Ze kunnen opnieuw worden ingezet, bijvoorbeeld om water te bergen, te geleiden of als waterkerende elementen.

18 projecten

€ 12.036.000 bijdrage Erfgoed Deal
€ 17.747.000 cofinanciering medeoverheden

| Door **Erik Graafstal**

Archeologie in Rijnenburg, Utrecht

Een stadswijk bouwen in het voetspoor van de Romeinen

De polder Rijnenburg in Utrecht staat voor een ingrijpende transformatie. Behalve duurzame energieopwekking, natuur, sport en recreatie, komen er 22.000 tot 25.000 woningen. In de polderbodem ligt een puntgaaf archeologisch landschap. De Erfgoed Deal maakt het mogelijk om de archeologie helemaal naar voren te halen in de planvoorbereiding.

Rijnenburg ligt in de oksel van de rijkswegen A2 en A12, wat afgesneden van de stad Utrecht. Het is een klassieke Nederlandse polder, aan de rand van het Stichts-Hollandse veenweidegebied. Bij dit laatmiddeleeuwse ontginningslandschap horen waterstaatkundige structuren als de Ringkade, IJsselwetering en Meerndijk. Beeldbepalend zijn ook enkele boerderijlinten, met name langs de Nedereindseweg.
Een heel ander soort erfgoed ligt verborgen in een oude stroomgordel. Dit is een brede zone van hoger gelegen oeverafzettingen van een voorloper van de Hollandse IJssel, actief tussen 2000 en 800 voor het begin van onze jaartelling. Vooral in de eerste en tweede eeuw n.Chr. was deze stroomrug dichtbevolkt, door zijn ligging in het directe achterland van de Romeinse grens (limes). Juist in dit drukke archeologische landschap moeten de meeste woningen komen. Dat vraagt om een innovatieve vorm van erfgoedzorg, gebaseerd op allianties en ‘koppelkansen’.

Schaarse vierkante meters

Sinds een jaar of twee werkt een gemeentelijk projectteam aan de planvoorbereiding. Dat is een complexe opgave. Niet alleen vanwege de veelheid aan functies die een plek moeten krijgen, zoals een landschapspark, energieopwekking door windturbines en zonnevelden, natuurontwikkeling en regionale waterberging. Door de afgesneden ligging van Rijnenburg is bovendien een kostbare lightrailverbinding nodig. Al met al leidt dat tot een exploitabele ondergrens van 22.000 à 25.000 woningen. Nu al is duidelijk dat Rijnenburg een lastige puzzel van schaarse vierkante meters wordt.
En dan is er ook nog dat erfgoed. Gelukkig heeft dit een hoog zelfbeschermend vermogen: de boerderijlinten zijn pittoresk en worden alom gewaardeerd, en de waterstaatkundige structuren uit het verleden zijn hard nodig bij de klimaatadaptatie. Het venijn zit hem in Rijnenburg vooral in de archeologie.
Een booronderzoek in 2008 leverde maar liefst 46 vindplaatsen op. De spreiding van archeologische ‘indicatoren’, zoals aardewerk, bot en houtskool, wijst voor de Romeinse periode op een aaneengesloten cultuurlandschap, met boerderijen, akkers, paden, grafvelden en cultusplaatsen. Bij de eerste verkenningen voor het Masterplan Rijnenburg (2023) bleek het nauwelijks mogelijk om de archeologie terug te brengen tot een handvol hanteerbare vlekken. Een ongebruikelijke aanpak was nodig.

Bodemarchief op orde

Bij gebiedsontwikkeling komt het meestal pas tot archeologisch onderzoek als er een grondexploitatie is. In een complexe ontwikkelomgeving als Rijnenburg komen zulke geldstromen pas op gang als er een politiek vastgesteld masterplan ligt. Dat laat nog enkele jaren op zich wachten. Maar als er eenmaal een masterplan ligt, kan er meestal niet veel meer met bouwblokken worden geschoven, mochten nieuwe archeologische vondsten daar aanleiding toe geven. Eigenlijk zou je de archeologie dus helemaal naar voren willen halen in het proces: eerst de strategische kennis van het bodemarchief

Als er een masterplan ligt, kan er niet veel meer met bouwblokken worden geschoven, mochten nieuwe archeologische vondsten daartoe aanleiding geven

De Ringkade, een waterstaatkundige structuur uit de middeleeuwen, is nog steeds beeldbepalend in het ontginningslandschap van polder Rijnenburg. | Foto Erik Graafstal

op orde, vervolgens een gefundeerde selectie van te behouden vindplaatsen als input voor het masterplan. Door bijdragen van de Erfgoed Deal en de ministeries van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) en Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) is deze strategische sprong naar voren voor Rijnenburg gelukt.

Goede voorspeller

In het projectplan 'Rijnenburg: een onderzoek naar archeologie en ruimtelijke transitie' werd gekozen voor een reeks technieken die tegelijkertijd konden worden uitgevoerd. Zo was binnen een halfjaar de strategische kennis van het bodemarchief op peil gebracht. Als basis diende het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN), dat een goede voorspeller van Romeinse vindplaatsen bleek. Verder lagen er de 3400 grondboringen uit 2008. Bovendien hielden vrijwilligers – van de AWN-Nederlandse Archeologievereniging en van de ArcheoHotspot in Castellum Hoge Woerd – vanaf 2009 vijf campagnes van veldkartering. Zij verzamelden oppervlaktevondsten keurig in vakken. Ook staan vondsten van amateurarcheologen geregistreerd in Portable Antiquities of the Netherlands. Al dit materiaal is verwerkt in een geografisch informatiesysteem (GIS).

Ook natuurwetenschappelijke technieken werden ingezet. Zo onderzochten drie bedrijven een handvol vindplaatsen met geofysische onderzoeksmethoden – waarbij overigens de beperkingen van geofysica op kleibodems bleken, met name van grondradar. Het 4D Research Lab van de Universiteit van Amsterdam maakte met drones vlakdekkende opnames met allerlei sensoren. Ten slotte zijn op zes vindplaatsen in totaal twaalf proefsleuven gegraven. Deze waren gericht op het vaststellen van technische parameters zoals spoor- en vondstdichtheid, de kwaliteit van botmateriaal en de aanwezigheid van organische resten. Ook moesten de proefsleuven de resultaten van het geofysisch onderzoek verifiëren.

Archeologische eredivisie

Zo kunnen nu al de meest informatierijke (lees: waardevolste) vindplaatsen worden geïdentificeerd. Deze rijkste stukken van het bodemarchief vragen echter meestal de hoogste onderzoekskosten per vierkante meter. Omdat de ontwikkelende partijen voor die kosten opdraaien, is er hun veel aan gelegen om de 'eredivisie van de archeologie' zo snel en zo precies mogelijk in beeld te hebben. Een tweede campagne van proefsleuven moet die terreinen nader begrenzen. Zo vallen de belangen van de erfgoedzorg en die van de ontwikkelaars, misschien onverwacht, precies samen.

Inmiddels is een dicht netwerk van coördinaten beschikbaar dat aangeeft waar en op welke diepte de archeologie zich bevindt. Tegelijk wordt er gerekend aan de toekomstige peilen en de zogenaamde grondbalans van Rijnenburg. Als we dan de standaard-profielopbouw nemen voor wegen, riolen, bouwkuipen en sportvelden, kunnen we vooraf precies uitrekenen welke delen van het bodemarchief ruimtelijk kunnen worden ingepast of met andere functies gecombineerd in het nieuwe stedelijk weefsel.

Deelnemers aan de veldkartering bekijken de grondsporen van een Romeinse boerderij in een proefsleuf. | Foto Erik Graafstal

Impressie van een cultuurlandschap in het Nederlandse rivierengebied uit de eerste eeuw van onze jaartelling. | Visual door Mikko Kriek, VUhbs Amsterdam

Het project heeft een belangrijke component van burgerwetenschap, onder meer door de rol van amateurarcheologen bij de veldkartering

Gereedschapskoffer

Maar de inbreng van erfgoed gaat verder dan dat. In de vorig jaar vrijgegeven programmatische verkenning is de riviergeul waaraan zowat alle Romeinse vindplaatsen liggen, voorlopig opgenomen als een kronkelend Stroomrugpark. Dit kan straks een prachtige structuur opleveren waarin de archeologie niet alleen een veilige plek maar ook onderlinge samenhang krijgt. De beplanting van dat archeologische park kan dan wellicht ook een antwoord geven op het vraagstuk van hittestress. DS Landschapsarchitecten heeft daartoe een 'gereedschapskoffer' opgesteld van beplantingsmaterialen met hun eigenschappen op het gebied van schaduw en wortelwerking. Ook biedt het document inspiratie voor landschapsontwerpers door gebiedseigen soorten en Romeinse introducties, zoals fruitbomen, te gebruiken voor de duiding van de verschillende tijdslagen.

Wortelen in de omgeving

Stedenbouwkundige Riek Bakker zei over de Utrechtse Vinexwijk Leidsche Rijn: 'Dit project kan alleen slagen als de nieuwe stad de waardevolle structuren uit het verleden omarmt.' Deze uitspraak geldt onverkort ook voor Rijnenburg.

De oude linten, kades, weteringen en eendenkooien zijn straks gewaardeerde ankers, waaraan het nieuwe woongebied kan wortelen in zijn omgeving. Ook hier lopen de belangen van erfgoedambassadeur en ontwikkelaar parallel: de laatste zoekt immers naar een onderscheidende identiteit voor het woonmilieu, en de eerste kan daarbij helpen.

Het project heeft een belangrijke component van burgerwetenschap, onder meer door de rol van amateurarcheologen bij de veldkartering – ook dit jaar hebben zich weer meer dan veertig vrijwilligers aangemeld. Natuurlijk zou je, naast de huidige bewoners, liefst ook toekomstige Rijnenburgers betrekken bij het denken over de betekenis van het erfgoed voor de nieuwe stedelijke gemeenschap. Masterstudenten Ancient, Medieval and Renaissance Studies van de Universiteit Utrecht ontwikkelden hiervoor vele inspirerende ideeën, van een jaarlijks erfgoedfestijn tot een metromuseum.

Erik Graafstal is stadsarcheoloog van de gemeente Utrecht.

| Door **Ted Gijsel**

Historische verbindingen Landgoed Eyckenlust

Groene oase in dynamische Brainport

De aanleg van de Zuid-Willemsvaart (1822-1826) bracht de economie in Zuid-Nederland in een stroomversnelling. Maar het kanaal doorsneed het landschap, zoals in de gemeente Laarbeek, waar het water de eeuwenoude relatie tussen landgoed Eyckenlust en het dorp Beek en Donk verstoorde. Tweehonderd jaar later zijn er verregaande plannen om het landgoed weer met het dorp te verbinden.

Luchtfoto van landgoed Eyckenlust.
| Foto Gemeente Laarbeek

‘Het landgoed is een beetje van ons allemaal’

– Landgoedeigenaar Jan de Jong van Beek en Donk

Het Erfgoed Dealproject voor landgoed Eyckenlust draait om het herstel van de historische verbindingen, zodat een hernieuwde functionele, visuele en emotionele verbinding ontstaat tussen het landgoed en Beek en Donk. Dit sluit aan bij het beleid van de gemeente Laarbeek om de vier landelijke kernen (Aarle-Rixtel, Beek en Donk, Lieshout en Mariahout) groen te houden en te voorkomen dat de dorpen aan elkaar groeien. De ontwikkeling van de groene contramal met Landgoed Eyckenlust als groen hart kan een gebied opleveren waar gewandeld kan worden door bossen en langs waterpartijen, en waar appels geplukt kunnen worden uit de kasteelboomgaard.

Sterke binding

Landgoedeigenaar Jan de Jong van Beek en Donk staat aan de wieg van de plannen. Het landgoed is al eeuwenlang in het bezit van zijn familie, maar het morele kompas van De Jong van Beek en Donk vertelt ook een ander verhaal. ‘Onze familie en ook de bewoners in de omgeving voelen een sterke binding met Eyckenlust, maar ook met Beek en Donk’, zegt De Jong van Beek en Donk. ‘Het landgoed is een beetje van ons allemaal. En op het opengestelde deel van het landgoed is iedereen meer dan welkom.’

Samen met de gemeente Laarbeek en waterschap Aa en Maas zette De Jong van Beek en Donk de eerste plannen op papier. Ook de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (het landgoed is een rijksmonument) en de provincie Noord-Brabant sloten aan. Saskia Hornikx, projectleider bij de gemeente Laarbeek, vertelt: ‘We hebben alle belangen en invalshoeken samengebracht in een masterplan. We hebben allemaal hetzelfde doel: het landgoed op gezonde wijze laten voortbestaan, op een manier die niet alleen bijdraagt aan de leefbaarheid in de dorpen, maar ook een impuls geeft aan bredere maatschappelijke opgaves, zoals het herstellen van de beek, waterberging en het transformeren van het landschap.’

Generaties vooruit

Niemand minder dan de gerenommeerde architecten Floris Alkemade (voormalig rijksbouwmeester) en Berno Strootman (voormalig rijksadviseur voor het landschap) tekenden voor de concrete ontwerpen van het plan. ‘Particulier groen zorgt vaak voor een uitgesproken, bestendige sturing, want particuliere landgoedbezitters denken meestal generaties vooruit’, vertelt Strootman, die net als Alkemade vanaf het eerste begin een klik voelde met het landgoed en de betrokken partijen. Strootman: ‘Het is een prachtig landgoed waar nog veel kwaliteiten aanwezig zijn en waar veel kansen liggen voor vernieuwing. Op basis van de historische structuur hebben we voorstellen gedaan voor het herstel van lanen, singels en houtwallen. En voor de aanplant van fruitboomgaarden, die perfect aansluiten

‘Hier kun je geschiedenis beleven’

‘Ik houd ervan om heerlijk door het groen te dwalen, te genieten van een ree of vos, en even later het kasteel te passeren, met zijn prachtige grachten. Het landgoed is een bijzonder stuk Beek en Donkse geschiedenis, dat het waard is om doorverteld te worden. Of, nog beter: om zelf te beléven.’

Monika Slaets-Sonnveldt, wethouder van de gemeente Laarbeek

Een duidelijk beeld van het doorsnijdende karakter van de Zuid-Willemsvaart.
| Foto Gemeente Laarbeek

bij de historie van het gebied, dat tot zo'n vijftig jaar geleden beroemd was vanwege zijn boomgaarden.'
Water is cruciaal in het plan, vooral de klimaatadaptieve rol van de Aa. De beek krijgt natuurvriendelijke oevers, mogelijkheden voor overstroming en op de plaats van oude kronkelingen komt een meer natuurlijke beekloop terug in het landschap. Het verleden van de Aa vormt daarmee de basis voor een nieuwe groenblauwe ruggengraat van landgoed Eyckenlust en de wijde omgeving.
'Door deze vorm van waterberging wordt het landschap als het ware een grote spons, die het water vasthoudt en teruggeeft aan de omgeving als daar behoefte aan is', aldus Strootman. Collega-architect Alkemade vult aan: 'De Aa is een mooi voorbeeld van hoe iedere verandering in het landschap gericht is op verbetering. Een slingerende Aa levert een fraaier landschap op, met hogere natuurwaarden, een betere waterkwaliteit en een rijkere voedselproductie.'

Recreatief en ecologisch netwerk
Ook buiten het landgoed speelt de Aa een verbindende rol, midden in de groene bufferzone tussen de oorspronkelijke dorpen Beek en Donk. De gebiedsvisie omschrijft die bufferzone als volgt: 'Het is de contramal van de oprukkende verstedelijking en verrommeling van het landschap met kassen, bedrijventerreinen en infrastructuur. Een aantrekkelijk landschap van vertraging, verbonden met andere belangrijke groengebieden in de omgeving met betekenis op de schaal van Brainport Eindhoven. Een landschapspark met een stevige ruimtelijke structuur die zorgt voor een goed recreatief en ecologisch netwerk en voorkomt dat de dorpen verder aan elkaar groeien.'
Hornikx wil dat graag toelichten: 'Let wel, we zijn niet tegen verstedelijking, want we kennen allemaal de grote woningopgave. Maar het is wel belangrijk dat we onze groene oases bewaken. In ons geval met landgoed Eyckenlust als kloppend hart, maar ook elders in de Brainportregio kunnen andere landgoederen, kloosters en andere historische gebouwen en omgevingen zo'n rol vervullen.'
En dan de bruggen in het gebied. De huidige zijn robuuste, functionele verkeersbruggen over het afleidingskanaal van de Zuid-Willemsvaart. Deze twee zijn aan vernieuwing toe. Met het waterschap als regisseur en dezelfde ontwerpers als van het Eyckenlust-masterplan, krijgen ze een uiterlijk dat past bij het historische landschappelijke karakter. In het projectplan is de ambitie opgenomen om een nieuwe voetgangersbrug te realiseren over de Zuid-Willemsvaart, precies op de plek waar tot zo'n tweehonderd jaar geleden een statige laan het landgoed met het dorp verbond.

Een recreatieve verbinding kan de band tussen dorp en landgoed versterken

Hoeves en pachtboerderijen
Ook wordt onderzoek gedaan naar het gebruiken van waterkracht voor energieopwekking – bijvoorbeeld via een vijzelturbine in de Aa –, de bevordering van natuur- en erfgoedinclusieve landbouw en woningbouw. Tot in de achttiende eeuw stonden er hoeves en pachtboerderijen op en rondom Eyckenlust. Die zijn allang verdwenen, maar voor de toekomst van het landgoed is wonen cruciaal. Niet alleen omdat 'wonen' bij Eyckenlust hoort, maar ook omdat het nodig is als financiële drager voor beheer en onderhoud. Strootman: 'Vroeger wemelde het hier van de boerenerven en arbeiderswoningen. Wonen is, net als recreatie, onlosmakelijk met het landgoed verbonden. Uiteraard moeten die nieuwe woningen wel passen bij de uitstraling en draagkracht van het landgoed.'
Hoe de toekomst er in Laarbeek precies gaat uitzien, is nog niet geheel duidelijk, al worden in 2025 naar verwachting de eerste fysieke ingrepen zichtbaar in het landschap. Maar dat Eyckenlust onderdeel wordt van het sociale leven in de omgeving, staat als een paal boven water. Strootman: 'Ik hoop dat er doorgepakt wordt.' Hij noemt het landgoed een heerlijk recreatiegebied, maar: 'Bovendien krijg het, net als vroeger, een maatschappelijke functie, waardoor het gaat bijdragen aan een betere leefomgeving voor de lokale bewoners. En duik je dieper in de historie, dan ontdek je een prachtige, gelaagde geschiedenis. Het is toch geweldig om zo'n gebied als achtertuin te hebben?'

Ted Gijsel is eigenaar van Tekstbureau CoppyTed.

Het hoofdgebouw, gezien vanaf de Kasteelsingel. | Foto Gemeente Laarbeek

Het poortgebouw dat toegang biedt tot landgoed Eyckenlust. | Foto Gemeente Laarbeek

'IJsvogels en kuifeenden in het riet'
'Ik weet nog goed hoe ik in mijn jeugd stiekem appels uit de boomgaarden plukte, en in de sloten viste naar snoek, zeelt en paling. Vandaag de dag kijk ik vanuit mijn woning uit over de slotvijver. Ik zie ijsvogeltjes, kuifeenden en zelfs een keer een roerdomp in het riet. Prachtig! Het landgoed is nu al een parel, maar als het masterplan wordt uitgevoerd, kan het een schitterende diamant worden.'
Rob van Thiel, bewoner landgoed Eyckenlust (zijvleugel kasteel)

| Door **Floortje Schiks**

Het Kazernekwartier, Venlo

Vredig voortborduren op gelaagd militair erfgoed

Tegenover het centrum van Venlo in het stadsdeel Blerick krijgt de voormalige Frederik Hendrikkazerne een nieuwe bestemming. Hier komt de stadswijk Het Kazernekwartier. De gemeente Venlo koos voor een leidende rol van het erfgoed bij de herinrichting van het terrein. Als eigenaar van de openbare ruimte heeft de gemeente regie over de ontwikkeling.

Huidige situatie van het Kazerneterrein. Op de restanten van de fortmuur komt een wandelpad en kunnen voetgangers straks een 'Rondje Fort' lopen. | Foto Heijmans

Frederik Hendrikkazerne – ansichtkaart uit 1923. | Foto Archief Venlo

'De verbeelding beleefbaar maken en werken aan een duurzame toekomst – dat is best een uitdaging'

– Ernst-Jan van Langh, projectmanager gemeente Venlo

De ontwikkeling van het Kazernekwartier behelst de transformatie van een terrein met een lange militaire geschiedenis, naar een stadswijk voor wonen, ondernemen en samenleven. Met wonen als belangrijkste functie, draagt de realisatie van de stadswijk onder andere bij aan de aanpak van de huidige woningbouwopgave.
Met de transformatie van het Kazerneterrein wordt flink geïnvesteerd in het stedelijke woon- en leefklimaat van Venlo. Naast wonen vestigt zich een aantal ondernemers op het terrein en krijgen stedelijke voorzieningen een plek zoals horeca, sport en kleinschalige leisure. Zo ontstaat een aantrekkelijk vestigingsklimaat voor de inwoners van Venlo maar ook voor mensen van buiten de stad. De ontwikkeling van het Kazernekwartier moet daarmee de positie van Venlo als centrumstad van de regio versterken.

Erfgoed als uitgangspunt
De eerste fase van het project is onderdeel van de Erfgoed Deal en voorziet in 277 koop- en 225, deels sociale, huurwoningen. Ook komen er 130 studentenwoningen. Het gaat om 360 appartementen, daarnaast worden er 142 grondgebonden woningen gebouwd.
Het erfgoed vormt het uitgangspunt voor de ontwikkeling van het Kazernekwartier die recht doet aan de rijke militaire geschiedenis die zo'n twintig eeuwen omspant. Naar verluidt lag nabij deze plek de Romeinse nederzetting Blariacum. In 1641 werd het terrein door de Spanjaarden in gebruik genomen voor het militaire fort Sint-Michiel. In 1913 is de Frederik Hendrikkazerne in gebruik genomen.

Te midden van dit gelaagde erfgoed wordt gebouwd aan het Kazernekwartier. De stadswijk grenst aan de Maas en ligt op een steenworp afstand van de historische binnenstad van Venlo en het centrum van Blerick. Het Kazernekwartier zal de stadsdelen Blerick en Venlo met elkaar verbinden. In het ontwerp van de stadswijk wordt de geschiedenis van de plek geïntegreerd in de nieuwe 21ste-eeuwse tijdslaag. Er is aandacht voor duurzaamheid en slimme mobiliteit met in de openbare ruimte veel groen.

Bloemrijke wadi's
In de nieuwe stadswijk wordt het erfgoed straks beleefbaar in de openbare ruimte en de architectuur. De straatnamen verwijzen naar het verleden en de architectuur brengt de openbare ruimte tot leven. De gemene deler is dat in elk woningontwerp het militaire verleden een rol speelt en de focus ligt op het samen delen van de openbare ruimte. Zo is het straks mogelijk een 'rondje fort' te lopen langs de blootgelegde en gerestaureerde fortmuren. De voormalige appèlplaats wordt de centrale ontmoetingsplek van de wijk en de voormalige grachten rond het fort gaan dienstdoen als bloemrijke wadi's.
Het projectteam waakt over de inzet van het erfgoed bij de vertaling van ontwerp naar uitvoering. Ook bewaakt het projectteam de opdracht om van de stadswijk één geheel te maken, en zorgt het ervoor dat alle betrokken partijen (waaronder toekomstige bewoners) de ruimte krijgen om de voortgang, knelpunten en ideeën te bespreken. Ernst-Jan van Langh, projectmanager bij de gemeente Venlo, licht toe: 'Bouwen

met respect voor en behoud van het erfgoed is de opgave die we ons stellen. We willen archeologische vondsten behouden en werken met materialen die de tijdsgeest van vroeger ademen. De verbeelding beleefbaar maken en werken aan een duurzame toekomst – dat is best een uitdaging.'

Deelauto's, -fietsen en -scooters

Het ontwerp van het Kazernekwartier stimuleert duurzame mobiliteit. Door de ligging naast station Blerick, vlak bij het centrum van Venlo en met in de toekomst werk, onderwijs én vermaak op het eigen terrein, liggen veel voorzieningen op loop- of fietsafstand. In de stadswijk moet voldoende deelvervoer beschikbaar zijn, zowel deelauto's als deelfietsen en -scooters. Het terrein wordt autoluw en parkeren kan alleen op de aangewezen plekken of in parkeerhubs aan de randen van het gebied.
In het ontwerp van de openbare ruimte is aandacht voor de zichtbaarheid en beleefbaarheid van het erfgoed. Tevens draagt dit bij aan een klimaatadaptieve en groene openbare ruimte. Sprekend voorbeeld is de voormalige appèlplaats – nu een stenig parkeerterrein, maar straks het groene hart van het Kazernekwartier. Hier ontmoeten bewoners en bezoekers elkaar. Ook krijgen de in 1960 aangelegde tuinen van de Frederik Hendrikkazerne hun verdiende plek in het groene hart en is er ruimte voor sport en recreatie. De openbare ruimte tussen de kazernegebouwen waar de fundamenten van fort Sint-Michiel te vinden zijn, vormt het hart van culturele activiteiten en kleinschalige voorzieningen. Een groep kinderen is gevraagd mee te denken over de invulling van de speelvoorziening in de stadswijk.
Het erfgoed komt ook terug in de groenvoorzieningen. Zo worden met groenstructuren de verschillende tijdslagen benadrukt. De twee militaire tijdslagen worden bijvoorbeeld extra aangezet door de aanplant van bomen. Ook het type groen en het beheer staan ten dienste van het historische karakter. De strakke aanleg van de tuinen van de Frederik Hendrikkazerne komt terug in het ontwerp. In de kieren, gleuven en gaten in de fundamenten van de fortificatie kunnen flora en fauna hun eigen weg vinden.

Een miljoen stenen

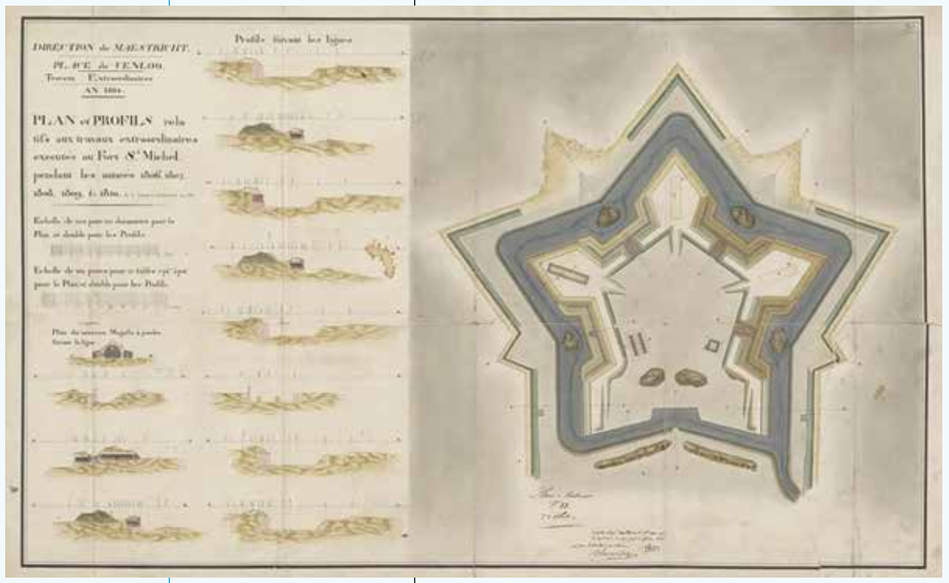
Gezien de rijke militaire geschiedenis van het Kazerneterrein wordt er uitgebreid archeologisch onderzoek uitgevoerd. Dit onderzoek gaat laag voor laag en het heeft talloze vondsten opgeleverd. Een deel van de vondsten wordt gerestaureerd en opnieuw zichtbaar gemaakt. Het meest in het oog springende militaire erfgoed is de onder het bewind van Napoleon gebouwde fortmuur met een lengte van meer dan een kilometer. Op de restanten wordt een nieuw stuk muur gemetseld. Om het verschil tussen de oude en nieuwe muurdelen zo klein mogelijk te maken zijn een miljoen stenen met de hand nagemaakt. Deze worden met speciale mortel gemetseld. Daarnaast zijn onder andere menselijke skeletten, barakken, een kruithuis, een poterne, een bruggenhoofd en een overstortriool gevonden uit zowel de Spaanse als de Franse tijd.

De schaal van de legergebouwen wordt gebruikt als ritme in de architectuur

Derde tijdslaag

De monumentale kazernegebouwen krijgen een nieuwe invulling. Ze daarop aanpassen vergt een nauw samenspel tussen behoud van het oorspronkelijk karakter en het integreren van de wensen van nu. Met een renovatiekader wordt erop toegezien dat de kazernegebouwen hun monumentale waarde en hun ensemblewerking behouden.
Om te zorgen dat de nieuwbouw op het Kazernekwartier het karakter van het terrein niet aantast, wordt de derde tijdslaag gebaseerd op het idee van de Frederik Hendrikkazerne. Hier komt baksteenarchitectuur met metselwerk in aardse tinten, zodat de stadswijk past in de beoogde statige en warme identiteit. Bovendien zijn er daardoor straks geen harde contrasten in kleur en materiaal. De schaal van de legergebouwen wordt gebruikt als ritme in de architectuur. Zo wordt het erfgoed in het gebied niet alleen zichtbaar geconserveerd voor toekomstige generaties, het zet ook de lijnen uit voor een volledig nieuwe tijdslaag op deze Venlose geschiedenis.

Floortje Schiks is communicatieadviseur en projectleider bij communicatiebureau Connect, Eindhoven.

Revisietekening van het fort uit de tijd van Napoleon. | Bron Nationaal archief

Er zijn menselijke skeletten, barakken, een kruithuis, een poterne, een bruggenhoofd en een overstortriool uit de Spaanse en de Franse tijd gevonden

De historische grachtinlaat zorgde voor de toevoer van water naar de fortgracht. Het object blijft straks zichtbaar als ruïne in het nieuw aan te leggen stationsplein. | Foto Heijmans

| Door **Steef Löwik** en **Marjolein Boersma**

Leiden klimaatbestendige historische binnenstad

Vergroening grachtenstad tegen klimaatstress

Leiden wil in 2050 een klimaatbestendige stad zijn, met meer groen en een grotere biodiversiteit. Dat is een ingewikkelde puzzel in het historische centrum met zijn grote hoeveelheid functies en gebruikers. De Erfgoed Deal Leiden moet hier verandering in brengen en de weg helpen wijzen naar integrale maatregelen.

Rapenburg Leiden. | Bron Leiden & Partners

Hoe kunnen de historische groene en blauwe (water) structuren van de stad inspireren tot ontwerpkeuzes?

Foto uit 1896 van de Vismarkt in Leiden. Wat opvalt zijn de flinke bomen met grote kruinen aan de linkerkant van de gracht. | Bron Erfgoed Leiden en Omgeving

Leiden staat voor een grote uitdaging: de stad voorbereiden op klimaatverandering zonder zijn historische karakter te verliezen. Daar wordt al aan gewerkt, met name in de wijken buiten het historisch centrum, maar in de binnenstad, het economisch en toeristische hart van de regio met zijn beschermd stadsgezicht en monumenten en de vele functies en gebruikers, blijkt dit een stuk complexer. Terwijl juist dit deel van de stad, door de dichte bebouwing en de stenige inrichting van historische kades, stegen en pleinen, het meest vatbaar is voor hittestress en wateroverlast. Met de Erfgoed Deal Leiden wil gemeente Leiden hier verandering in brengen en voor zowel de openbare ruimte als in de private buitenruimte tot een integraal plan en ontwerp komen voor de Leidse grachtenstad van de toekomst.

Biodiversiteit en verblijfskwaliteit

In Leiden worden kansen gezien in het verder ontharden en vergroenen van de stad om zowel de stad toekomstbestendig te maken, als het Leids erfgoed meer zichtbaar en beleefbaar te krijgen. Het vergroenen van de publieke en private buitenruimte biedt verkoeling in de zomer en zorgt ervoor dat water beter kan wegzakken in de bodem. Bovendien draagt groen bij aan een betere biodiversiteit en verhoogt het de verblijfskwaliteit. De gemeente gaat aan de slag met de vraag hoe en waar groen effectief kan worden toegevoegd om het erfgoed en de historische kwaliteiten van de stad te versterken. Dit geldt zowel voor de openbare ruimte als voor private buitenruimten. Welke soorten en vormen van groen zijn geschikt voor pleinen, straten, stegen, kades en hofjes?

Drie fases

In Leiden hebben kennis- en onderwijsinstellingen de krachten gebundeld in Leiden Kennisstad. De Erfgoed Deal Leiden sluit hierop aan, onder meer door samenwerking met de kennispartners van de gemeente. De stad is daarbij een rijke leeromgeving voor zowel de gemeente als voor Leidse onderzoekers, studenten, docenten en bewoners.
In drie fases wordt gezamenlijk antwoord gezocht op de kernvraag van de Erfgoed Deal Leiden: een onderzoeksfase, waarvan de resultaten de basis moeten bieden voor de daaropvolgende ontwerpfase. Deze ontwerpfase moet resulteren in twee ontwerptoolboxen. Eén voor de gemeente om te kunnen werken aan de openbare ruimte en een tweede voor bewoners, ondernemers en grond- en vastgoedeigenaren voor de private buitenruimte (zoals privétuinen). Parallel aan deze twee fases loopt de uitvoeringsfase, met een drietal grote projecten waarin de toolboxen worden getest voor de verschillende ruimtelijke situaties. Daarmee verloopt de Erfgoed Deal Leiden via de werkwijze van *learning by doing*, waarbij langzaam wordt overgaan op een nieuwe manier van werken met ontwerptoolboxen.
Door historische waarden en toekomstgerichte oplossingen te combineren, laat Leiden zien dat erfgoed en klimaatadaptatie hand in hand kunnen gaan. Met de Erfgoed Deal bouwt de stad niet alleen aan een groener en duurzamer Leiden, maar ook aan een aanpak die inspireert en toepasbaar is voor andere historische steden.

Onderzoek en ontwerp
Een klimaatbestendige en erfgoedinclusieve Leidse binnenstad vraagt een strategie waarin kennis en wensen op het gebied van klimaatadaptatie, cultureel erfgoed, biodiversiteit en een aantrekkelijke binnenstad worden samengebracht. Dat wordt gedaan door twee ontwerptoolboxen te ontwikkelen, waarvoor bestaande kennis en expertise worden samengebracht en aanvullend onderzoek wordt gedaan. Onderzoek, naar vragen als: welke plekken in de binnenstad voldoen wel en niet aan de richtlijnen 'klimaatadaptief bouwen en inrichten'? Of hoe kunnen de historische groene en blauwe (water) structuren en groensoorten van de stad inspireren tot ontwerpkeuzes? Onderzoekers van het Instituut Geschiedenis van Universiteit Leiden duiken hiervoor samen de stadsarchieven in met onder anderen specialisten van Erfgoed Leiden. Daarnaast verricht Naturalis onderzoek naar de effectiviteit van verschillende groenmaatregelen voor de verkoeling van de stad en het versterken van de biodiversiteit. In de ontwerpfase gaan betrokkenen met elkaar in gesprek over hoe deze uitkomsten erfgoedinclusief te verwerken in de ontwerptoolboxen.

Projecten in uitvoering
Om de ontwerptoolboxen te testen en benutten, wordt er een drietal projecten aan de Leidse Erfgoed Deal verbonden:

De groene kansenkaart
Het doel is om versteende straten, stegen en pleintjes in de openbare ruimte te vergroenen, in samenspraak met omwonenden die deze plekken vaak als tuin gebruiken. Hierdoor worden deze locaties niet alleen klimaatrobuuster, maar wordt ook de biodiversiteit versterkt en sluiten het gebruik en de beleving van de ruimte beter aan bij de wensen van de omwonenden. Voor deze plekken in de binnenstad wordt getest of de historische context kan worden ingezet als inspiratiebron voor het ontwerp. Bovendien wordt geëxperimenteerd hoe daadwerkelijk erfgoedinclusieve vergroeningsmaatregelen getroffen kunnen worden.

In 1910 wordt het Kort Rapenburg overkluisd zodat de elektrische tram eroverheen kan rijden. | Bron Erfgoed Leiden en Omgeving

De kick-off van Erfgoed Deal Leiden op 27 maart 2024. | Bron Gemeente Leiden

Door historische waarden en toekomstgerichte oplossingen te combineren, laat Leiden zien dat erfgoed en klimaatadaptatie hand in hand kunnen gaan

Het verbeteren van de kades (de gracht van de toekomst)
Doel is het herstel van de historische kades en het verbeteren van groeiplaatsen van bomen. Dit is noodzakelijk, want hoe groter en voller de bomen kunnen worden, hoe meer ze bijdragen aan de verkoeling in de binnenstad – zoals ook eeuwen geleden de Leidse vismarkt werd georganiseerd op kades waar veel bomen dicht bij elkaar stonden. Het onderzoek moet uitwijzen op welke wijze de kades erfgoedinclusief kunnen worden vergroend (denk aan het aantal bomen en de diversiteit aan soorten) als deze hersteld worden.

Agenda autoluwe binnenstad
Om de binnenstad leefbaar te houden krijgen schone vervoersvormen en groen meer ruimte. Dit kan door het autoverkeer en het parkeren stapsgewijs te verminderen. Onderdeel van deze agenda is ook het verkeersluwer maken van het Kort Rapenburg / Prinsessekade, wat niet alleen kansen biedt voor vergroening, maar ook tot het mogelijk heropenen van een gedempte gracht, een wens van vele Leidenaren. Met de Erfgoed Deal Leiden is hier een haalbaarheidsonderzoek naar gedaan, met de vraag hoe dat, geïnspireerd door het verleden, kan met behoud en het verder uitlichten van de monumentale Gijzelaarsbank die op de brug staat.

Samen sterk
Naast de samenwerking met de kennisinstellingen in de stad, betrekt Erfgoed Deal Leiden via de gemeentelijke lijn van Vitale Binnenstad ook andere stadspartners, zoals de Historische Vereniging Oud Leiden, het Waterambacht, ondernemers verenigd in Centrummanagement Leiden en inwoners en culturele instellingen van onder andere het Leidse Cultuurkwartier.
Zij zijn belangrijke gesprekspartners van de gemeente in de uitvoering van de lopende projecten en straks bij de implementatie en het gebruik van de ontwerptoolboxen. Als deelproject in het kader van de Erfgoed Deal zullen ze worden betrokken in een nieuwe campagne van 'Samen aan de Slag' om de ontwerptoolbox voor bewoners onder de aandacht te brengen. Ook kan de subsidieregeling 'Vitale Binnenstad' worden uitgebreid, om bewoners en andere grond- en vastgoedeigenaren te helpen hun private buitenruimte te vergroenen.
Ook binnen de gemeente wordt intensief samengewerkt. Zo zijn ambtenaren betrokken van de afdelingen 'ontwerp', 'beheer', 'duurzame leefomgeving', 'vestigingsklimaat' en het projectbureau, evenals drie wethouders vanuit hun portefeuilles 'Openbare Ruimte & Klimaat', 'Economie & Kennis' en 'Cultuur & Erfgoed'. Daarnaast worden de geleerde lessen gedeeld, net als de opbrengsten van de Erfgoed Deal Leiden. Hierin wordt samengewerkt met studenten van de opleiding content creator van mboRijnland, die via foto-, video- en tekstverslagen het project vanuit verschillende perspectieven in beeld zullen brengen.

Steef Löwik en Marjolein Boersma zijn respectievelijk manager en medewerker bij Leiden Kennisstad, betrokken bij samenwerking met kennispartners en kennisdelingsactiviteiten.

Het heringerichte gebied Schans-Buitenwacht: het dak van de fietsenstalling biedt een verhoogd belvedère met uitzicht op de Kampense binnenstad. | Foto Richard Tennekes

| Door **Ellen Beijer**

Schans-Buitenwacht, Kampen

Droge voeten voor een geliefde plek

De omgeving van het treinstation van Kampen is van oudsher een nat gebied. De historische omgang met deze wateroverlast bood aanknopingspunten om het probleem aan te pakken. Zo kwam er een effectieve aanpak die van het gebied ook nog eens een waardige stadsentree maakt. Het historisch en hydrologisch onderzoek droeg bij aan de acceptatie voor het project.

In het gebied Schans-Buitenwacht langs de IJssel in Kampen lag in de zestiende en zeventiende eeuw een schans: een verdedigingswerk bestaande uit een vijfpuntig bolwerk met aarden wallen en een gracht. Tegenwoordig is het de aankomstplek van de trein uit Zwolle, de entree van het dorp IJsselmuiden én de historische binnenstad van Kampen. Dit verdedigingswerk is nog steeds zichtbaar als een verhoging in het landschap. Het ligt direct in het verlengde van de IJsselbrug en de IJsseldijk.
De naam Buitenwacht verwijst naar de in 2010 afgebrande uitgaansgelegenheid op deze plek. Sindsdien lag het terrein braak.

Ruimte voor parkeren
Voor de gemeente en voor veel inwoners, bedrijven en bezoekers is dit een belangrijke plek. Het kent een 'hoge archeologische verwachting' en wordt als cultuurhistorisch waardevol gezien, al heeft het geen monumentenstatus. Het is bovendien een levendige entree van de stad met veel verkeer, parkeren en wonen. Je hebt hier een prachtig uitzicht op het waterfront van de oude stad Kampen.
Zo geliefd als de plek is, zo hardnekkig waren de problemen er. Inwoners klaagden over wateroverlast: bij hevige regenval loopt het water van de brug en de verhoging direct de wijk en de huizen in. Maar ook buiten die natte periodes kampten veel kruipruimtes met wateroverlast. Ook wensten omwonenden meer groen en een mooie buitenruimte in de buurt. Ondernemers van de stad wilden juist ruimte voor voldoende parkeerplaatsen.
Ontwerpers en rioolaanleggers vonden lange tijd geen oplossing die tegemoetkwam aan alle wensen. De gemeente Kampen besloot daarop mee te doen aan de pilot van Het Oversticht samen met de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE) en het Waterschap Drents Overijsselse Delta, waarbij de zoektocht naar een goede oplossing

werd verbreed met cultuurhistorische kennis. Deze pilot was onderdeel van de Visie Erfgoed en Ruimte (VER) de voorloper van de Erfgoed Deal. Voor de pilot maakte tlu landschapsarchitecten samen met de gemeente een ontwerp voor Schans-Buitenwacht.

Bolwerk blijkt schans

Tijdens het vooronderzoek werd een belangrijke vondst gedaan op een pentekening van Adam Frans van der Meulen in het Rijksmuseum Amsterdam. Van der Meulen kreeg in 1672, tijdens de Franse bezetting, de opdracht om voor Lodewijk XIV alle overwonnen steden te tekenen – waaronder Kampen. Op de plaats van de huidige wateroverlast lag niet het altijd gedachte stenen verdedigingsbolwerk, maar een aarden schans met een gracht en met links en rechts dijklichamen. Archeologisch onderzoek bevestigt deze informatie. Daarmee was een eventuele reconstructie van het bolwerk en de gracht voor waterberging van de baan.

Het gebied zelf was altijd nat en problematisch. Het ligt in een voormalige rivierarm met een bodem van veen op klei waardoor water moeizaam wegloopt. Het watersysteem had aanvankelijk geen relatie met de IJssel, maar was altijd gericht op afwatering – of het nu in de loop der eeuwen ging om sloten, weteringen naar vijvers of smalle waterloopjes.

In de zestiende eeuw werd de schans aangelegd, en kwam er een verbinding met de IJssel om de gracht altijd van voldoende water te voorzien, belangrijk voor de verdedigende functie. Ook werd een trekvaart gegraven op de plaats waar eerst een wetering lag. Toen de verdedigende functie van de schans verviel, verzandde het gebied en werd er een park aangelegd met konkelende waterpartijen en waterloopjes. In het begin van de twintigste eeuw, toen woningen en sportvoorzieningen werden gebouwd, verdween het water onder de grond, afgevoerd door een rioolbuis. Huidige bewoners kennen het gebied zonder open water, dat eeuwenlang in het DNA van het gebied had gezeten.

Acceptatie

Door de complexe opgave niet alleen vanuit de techniek en het ontwerp te benaderen, maar juist primair vanuit de locatie, de historisch gegroeide watersystemen en de gebiedsidentiteit, is een meer duurzame oplossing gevonden. In het nieuwe ontwerp wordt parkeren gekoppeld aan tijdelijke openwaterplekken, wadi's, op de plek van de oude gracht rondom het bolwerk, naast hemelwaterriolering en drainage. De wadi's dienen om het overtollige water bij hevige regenbuiten tijdelijk te bergen. Dit water infiltreert snel in de bodem of in het drainagesysteem. Hoewel omwonenden daar aanvankelijk weerstand tegen hadden vanwege de veiligheid, en ondernemers omdat het misschien parkeerruimte zou kosten, maakte het historische hydrologische verhaal duidelijk dat deze oplossing hier logisch en werkzaam is. Erfgoed werd zo het kader waarbinnen het probleem is aangepakt. Inmiddels is daardoor de waterafvoer verbeterd en blijft er geen water meer onnodig achter in het gebied. De kelders blijven droog. Er zijn geen klachten meer van bewoners.

Daktuin met uitzicht

Het ontwerp van het gebied verwijst naar de historie. Een schans had vier hoge punten. Twee daarvan komen terug in het ontwerp. De eerste is een verhoogd stuk grond. Op deze 'punt' komen onder meer zitplekken en spelaanleidingen in de vorm van 'kanonskogels' (betonnen ballen). De tweede is de fietsenstalling met daarbovenop een daktuin met uitzicht op de omgeving, net als in tijden van de schans. Ook komt de vorm van de schans terug in de fietsenstalling.

Pentekening van Adam Frans van der Meulen uit 1672 met het gezicht op Kampen met de oude IJsselbrug in het midden en een aarden verdedigingswerk op de voorgrond. | Bron Rijksmuseum Amsterdam

Plattegrond van Kampen door Gaspar Bouttats, na verovering door de bisschop van Munster in 1672. De schans is als aarden verdedigingswerk met een gracht duidelijk zichtbaar op deze kaart. | Bron Rijksmuseum Amsterdam

De snackbar in het gebied opende in februari een nieuwe grotere horecagelegenheid. Het ontwerp voor dit pand is afgestemd op het gebied. Zo sluiten materiaalsoort en kleur aan bij de fietsenstalling en zonnecarports op de parkeerplaatsen. En het heeft veel glas, zodat er doorkijk op het gebied is. Toen de schans zijn functie verloor, werd het gebied een park. Op oude tekeningen lopen mensen van de brug naar een lommerrijk gebied. Dat park is terug. Het verhoogt de waterbergende capaciteit – meer groen in de omgeving was de wens van omwonenden.

Complex proces

Met name voor de uitvoering van het project kreeg de gemeente ondersteuning van de Erfgoed Deal, onder meer voor de herinrichting en verfraaiing van de openbare ruimte.. De steun van de Erfgoed Deal is gebruikt om de lat voor de omgevingskwaliteit hoog te leggen en om ontwerpkracht in te zetten voor een mooie omgeving. Zo is er een beschildering op het transformatorstation aangebracht die verwijst naar de plek en de historie. Ook het participatietraject was een belangrijke schakel in de totstandkoming
van het project. Zo was er in het stationsgebouw een bezoekerscentrum gevestigd waar omwonenden konden binnenlopen en hun ideeën delen voor het gebied. Velen zien graag een verblijfsgebied, een plek om te wandelen met uitzicht op de stadsbrug en de binnenstad, even te kunnen zitten in een park tot de trein vertrekt. Die wensen zijn doorgedrongen tot in het ontwerp.

Voor het project werkte de gemeente met een 'bouwteam', waarin de gemeente, Het Oversticht, tlu landschapsarchitecten en aannemer NTP intensief samenwerkten. Via nieuwsbrieven en de bouwapp van NTP houdt het team de omwonenden op de hoogte van de ontwikkelingen. Door deze samenwerking is het complexe proces – met onder meer een parkeerterrein, de aanpak van wateroverlast en een groen park in de openbare ruimte – tot een goed einde gebracht: Schans-Buitenwacht is op 27 maart 2025 officieel geopend.

Ellen Beijer is projectmanager bij de gemeente Kampen voor het project Schans-Buitenwacht.

Het watersysteem was altijd gericht op afwatering – of het nu in de loop der eeuwen ging om sloten, weteringen naar vijvers of smalle waterloopjes

Educatie

Om de geschiedenis van Schans-Buitenwacht onder de aandacht van de bezoekers te brengen, heeft de gemeente een informatiezuil in het park geplaatst. Deze vertelt het verhaal van de schans. Ook is er een lespakket voor groepen 7 en 8 van de basisscholen in Kampen en IJsselmuiden. De docent kan de lessen zelf geven.

| Door **John Holtrust-Westerbeek**

Slotkwartier Egmond aan den Hoef

Zichtbaar erfgoed brengt leven in het dorp

Het Slotkwartier is een verstilde parel midden in Egmond aan den Hoef. De ruïnes van het middeleeuwse kasteel maken van het dorpshart een mysterieuze plek. Met dit Erfgoed Dealproject wil de gemeente Bergen het dorp een culturele en economische impuls geven door het iets van zijn middeleeuwse grandeur terug te geven.

De leefbaarheid van Egmond aan den Hoef staat onder druk door vergrijzing en een afnemend voorzieningenniveau. Weliswaar zijn er plannen voor woningbouw, maar om jongeren te trekken moet ook de aantrekkelijkheid van het dorp verbeteren. Zo is de bijzondere oorsprong van Egmond aan den Hoef momenteel nauwelijks te beleven. In de Structuurvisie Egmond aan den Hoef uit 2016 en de omgevingsvisie Bergen 2030-2040 uit 2021, stelt de gemeente zich de opgave om dit rijksbeschermde dorpshart te herontwikkelen tot de kern van het dorp.

Unieke fundamenten

Egmond was een van de belangrijkste plekken van het graafschap Holland. Het imposante kasteel in Egmond aan den Hoef en de machtige Abdij van Egmond in Egmond-Binnen vormden samen het hart van het middeleeuwse graafschap. Het Slot op den Hoef stond bekend als 'de grootste en schoonste burcht van Holland' – totdat in 1573 het kasteel en de abdij werden vernield tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Alleen de fundamenten van het stamslot zijn bewaard gebleven. De Erfgoed Deal ondersteunt de initiatiefnemers om met de rijke historie de verblijfskwaliteit in het Slotkwartier te verbeteren en het verhaal van de streek te vertellen.
Centraal in het gebied liggen de fundamenten van het vroegere indrukwekkende Slot op den Hoef met daaromheen rijksmonumentale gebouwen zoals de Slotkapel en Hoeve Overslot. Een aantal organisaties zet zich in voor dit erfgoed – zoals Huys Egmont als cultuurhuis, de bibliotheek en kleinkunstpodium Hafre – maar werkt onvoldoende samen. Daardoor is de geschiedenis van het gebied te weinig bij het publiek bekend.
Zo is er geen gebiedsprogrammering en geen inzet op *placemaking*. Dit Erfgoed Dealproject brengt daar verandering in: de gebiedspartners gaan samenwerken om het gebied op de kaart te zetten.

Trots op het dorp

Om een centrale ontmoetingsplaats te creëren voor bewoners, recreanten en cultuurminnaars die het gebied bezoeken, stelt de gemeente Bergen met de middelen van de Erfgoed Deal een kwartiermaker aan. Deze professional ontwikkelt een gebiedsprogrammering en organiseert het trekken en verbinden van de betrokken organisaties. Betrokkenheid en trots zijn op het dorp zijn belangrijke drijvers en worden gestimuleerd. Hiertoe worden onder meer arrangementen, fiets-, wandel- en vaarroutes ontwikkeld en op de kaart gezet.
Het streven is om vanaf 2027 jaarlijks 30.000 bezoekers naar het Slotkwartier te trekken. Deze gebiedsprogrammering is onderdeel van een totaalconcept om het dorp naar een hoger economisch-maatschappelijk en cultuurhistorisch niveau te tillen. In samenwerking met de gemeente, erfgoedontwikkelaar Boei en direct betrokkenen is een masterplan opgesteld. Daarmee worden drie doelen nagestreefd. Ten eerste samenwerken in een centrale organisatie, dit om, ten tweede, het bestaande erfgoed te ontsluiten, en, ten slotte, om te zorgen voor nieuwe functies en heront-

Luchtfoto van de restauratie en herbestemming van Hoeve Overslot tot een podium voor kleinkunst en bierbrouwerijlocatie met belevingstuin.
| Foto ROP Nederland

Een aantal organisaties zet zich in voor dit erfgoed, maar werkt onvoldoende samen. Daardoor is de geschiedenis te weinig bij het publiek bekend

Gezicht op de ruïne van het kasteel van Egmond, prent door Jan van de Velde (II), 1616.
| Bron Rijksmuseum Amsterdam

wikkeling van bestaande functies in een cultuurinclusieve opzet. De middelen van de Erfgoed Deal worden met name ingezet voor het eerste en derde doel.

Verbinder en katalysator
De centrale organisatie en kwartiermaker gaan evenementen en weekmarkten organiseren, als marketing voor het gebied. Extra aandacht komt er voor de beleving van de fundamenten en het Slotkwartier, bijvoorbeeld door evenementen te organiseren op de fundamenten. Tevens wordt het voorhof heringericht, de straat die de verschillende onderdelen in het Slotkwartier met elkaar verbindt. De bezoeker ervaart zo beter de vroegere omvang van het slot. Het project gebruikt erfgoed zowel in ruimtelijke zin als in maatschappelijke zin om initiatieven (en investeringen) van publieke en private partijen te verbinden en als katalysator te functioneren van een gebiedsproces. Dit maakt het voorbeeldstellend voor andere gebiedsprocessen in Nederland.

Een echte blikvanger
Naast het ontsluiten van het bestaande erfgoed, komen er nieuwe functies in het gebied, zoals horeca en een cultuurcentrum. Het plan voorziet in het beter zichtbaar maken van de ruïnes van het oude slot door op de fundamenten stalen constructies te plaatsen die een indruk geven van de oorspronkelijke omvang van de burcht. Zo krijgt het gebied een echte blikvanger die als een magneet bezoekers naar de dorpskern moet trekken. Het ontsluiten van de ruïnes is de belangrijkste bijdrage van de Erfgoed Deal. Deze fundamenten vormen straks een plek voor evenementen zoals voorstellingen en concerten. Ook het verhaal over het voormalige kasteel wordt hier verteld, mede door Huys Egmont, de verbindende plek tussen de verschillende onderdelen van het Slotkwartier.
Het nieuwe bezoekerscentrum van Huys Egmont, ooit een school en raadhuis, is het beginpunt van een bezoek aan het Slotkwartier. Hier zijn exposities te bezoeken over de geschiedenis van het gebied en kunnen rondleidingen geboekt worden en kunnen kinderen speurtochten doen. Hoeve Overslot is inmiddels volledig gerestaureerd. In de dars (dorsruimte) van de hoeve zetelt nu kleinkunstpodium Hafre, een plek voor kleinkunst in een authentieke beleving. Dit moet de culturele hotspot van de Egmonden worden, met in de weekenden livemuziek, een boekenantiquariaat, en een permanent wisselende expositie over de meer dan duizendjarige kunstgeschiedenis van de Egmonden. De Slotkapel met het graf van Nicolaes Witsen kunnen bezoekers bewonderen tijdens een rondleiding of een van de vele activiteiten. De Slotkapel wordt ook verhuurd als trouwlocatie en voor muziekliefhebbers komen er concerten. Galerie De Kapberg exposeert hedendaagse kunst van vrijwel alle disciplines. Het uit de zeventiende eeuw daterende gebouw had oorspronkelijk een agrarische bestemming. Voor de bouw van de kap werd gebruikgemaakt van onder meer wrakhout van voor de Egmondse kust gestrande schepen. In de Kapzaal is dit nog te zien.

Gele kamer
In Hoeve Overslot komt horeca in de vorm van een proeflokaal van Brouwerij Egmond. Door de behouden elementen van de oude stal waant men zich terug in de tijd. In het proeflokaal is de gerestaureerde gele kamer te bewonderen, bekend geworden door het schilderij The yellow room door Florence Kate Upton uit 1895, een van de kunstenaars van de Egmondse school. Deze kamer in de boerderij diende als inspiratie voor dit schilderij. Ook krijgt de openbare ruimte in het gebied

Luchtfoto van de fundamenten van het slot in Egmond in 2003. | Bron Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Ontwerpvoorstel om de ruïnes van het kasteel toegankelijker te maken. | Visual in opdracht van BOEi

een opknapbeurt en investeert de gemeente in een belevingstuin die het terras, de fruitboomgaard en moestuin met elkaar verbindt – een aangename plek waar de bezoekers van het Slotkwartier elkaar straks kunnen ontmoeten.

Even afstappen
De komkende jaren worden de verschillende onderdelen van het project Slotkwartier verder uitgewerkt. Vanaf 2028 staat er dan een zelfstandige organisatie met een gebiedsprogrammering die zorgt voor een samenhangende beleving van het erfgoed in het Slotkwartier. Vanuit het oorspronkelijke – maar nu nog onopvallende – historische centrum krijgt het dorp een duidelijk herkenningspunt met een echte blikvanger zodat de vele fietsers op weg naar het strand worden verleid om even af te stappen en de rijke geschiedenis van de streek te verkennen. Het Slotkwartier wordt een plek voor verbinding en ontmoeting, zowel voor bezoekers als bewoners. Een plek waar nieuwe en oude bewoners hun identiteit aan ontlenen en trots op kunnen zijn. Egmond aan den Hoef als een vitaal dorp rond erfgoed.

John Holtrust-Westerbeek werkt bij erfgoedontwikkelaar BOEi als ontwikkelingsmanager, en is projectleider voor de gemeente Bergen voor de herontwikkeling van het Slotkwartier in Egmond aan den Hoef.

De start van het geofysisch onderzoek in aanwezigheid van het gemeentebestuur (februari 2025). | Foto Gemeente Oldenzaal

| Door **Nienke Swierstra**

Archeologie Singelpark Oldenzaal

Klimaatpark begint met archeologie

Wateroverlast en hittestress zijn in het Twentse Oldenzaal aanleiding om een 'klimaatadaptief park' rondom de versteende binnenstad aan te leggen. Precies op de plek waar ooit grachten, wallen en muren de stad verdedigden. Deelproject Westwal begint met archeologisch onderzoek. De gangbare volgorde van planontwikkeling wordt omgedraaid, met als doel om opgedane kennis in een vroeg stadium mee te nemen in het ontwerp.

Oldenzaal ligt op de westflank van een stuwwal. Het hoogste punt van deze stuwwal – en van Overijssel – is de 85 meter hoge Tankenberg, een natuurgebied waar veel wordt gewandeld. Het hoogteverschil tussen stuwwal en stad bezorgt de stad echter ook wateroverlast. Als het flink regent stroomt het water vanaf de Tankenberg naar de versteende stad, waar het geen kant op kan. Door de klimaatverandering nemen hoosbuien toe, en overstromen wegen en kelders vaker. Naast toenemende neerslag stijgen ook de temperaturen in de zomer en groeit de behoefte aan meer groen in de stad, om hittestress te bestrijden. Zo ontstond het plan om het klimaatadaptieve Singelpark aan te leggen – een project waarvoor inspiratie werd gevonden in de geschiedenis.

Middeleeuwse Hanzestad

Ooit was Oldenzaal een kleine nederzetting rondom een houten kerkje. Dit kerkje trok de aandacht van de Utrechtse bisschop Balderik, die er in het jaar 954 een kapittel (bestuurscollege) met kanunniken aan verbond. Hij verving het houten kerkje door een stenen kerk en gaf het de naam van Plechelmus, de vermoedelijke stichter van de houten kerk. Met het kapittel nam het belang van de Plechelmuskerk toe en zo kon Oldenzaal zich in de middeleeuwen ontwikkelen tot een religieus centrum. In combinatie met marktrechten in het jaar 1049, een centrale plek langs handelsroutes en aansluiting bij het Hanzeverbond, groeide Oldenzaal uit tot belangrijke stad in de regio.

De vestingstad had muren, grachten en drie poorten: de Deurningerpoort, de Steenpoort en de Bisschopspoort. De verdedigingswerken werden tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) verstevigd met bastions en ravelijnen. Desondanks wisten afwisselend Spaanse en Staatse legers de stad meerdere keren te veroveren. Na de Tachtigjarige Oorlog moest Oldenzaal de verdedigingswerken ontmantelen. In de loop van de tijd werden de poorten afgebroken en de grachten gedempt. Er is niet veel meer wat aan de vestingstad doet herinneren. Wel vormt de markante Plechelmusbasiliek nog altijd het hart van Oldenzaal. En ook het middeleeuwse stratenpatroon, waarin de grachtenringen zichtbaar zijn, bleef behouden tot op de dag van vandaag. Precies op de plek van de vroegere verdedigingswerken wordt nu het Singelpark aangelegd.

Verhaal van de plek
Het Singelpark vormt een groene ring rondom de binnenstad. Naast de klimaatopgave komen thema's als biodiversiteit, ruimte voor sport, spel en beweging en het creëren van ontmoetingsplekken terug in het ontwerp. De uitgangspunten voor het park liggen in grote lijnen vast. De uitvoering verloopt in deelprojecten – in elk daarvan is het 'verhaal van de plek' medebepalend voor de inrichting. Overal speelt erfgoed een rol in het ontwerp.
De herontwikkeling van de Westwal is het tweede deelproject van het Singelpark dat wordt uitgevoerd. Het gebied loopt vanaf de voormalige Deurningerpoort naar de voormalige Steenpoort. Dat maakt de plek historisch interessant – al zijn de oude toegangswegen via de vroegere poorten inmiddels drukke invalswegen naar de binnenstad. Volgens archeologen is Westwal, die tussen de twee poorten ligt, 'archeologisch zeer kansrijk'. Net als andere delen van de binnenstad kampt ook dit deelgebied regelmatig met wateroverlast door waterstromen vanaf de Tankenberg. Vroeger doorsneden twee beken het centrum en zorgden voor aan- en afvoer van water van de Tankenberg. Er zijn aanwijzingen dat de middeleeuwse Oldenzalers gebruikmaakten van het natuurlijke watersysteem bij de aanleg van de grachten, die werden gevoed door de lokale waterstromen. De grachten hadden daarmee een dubbelfunctie: verdediging van de stad en opslag en afvoer van water.

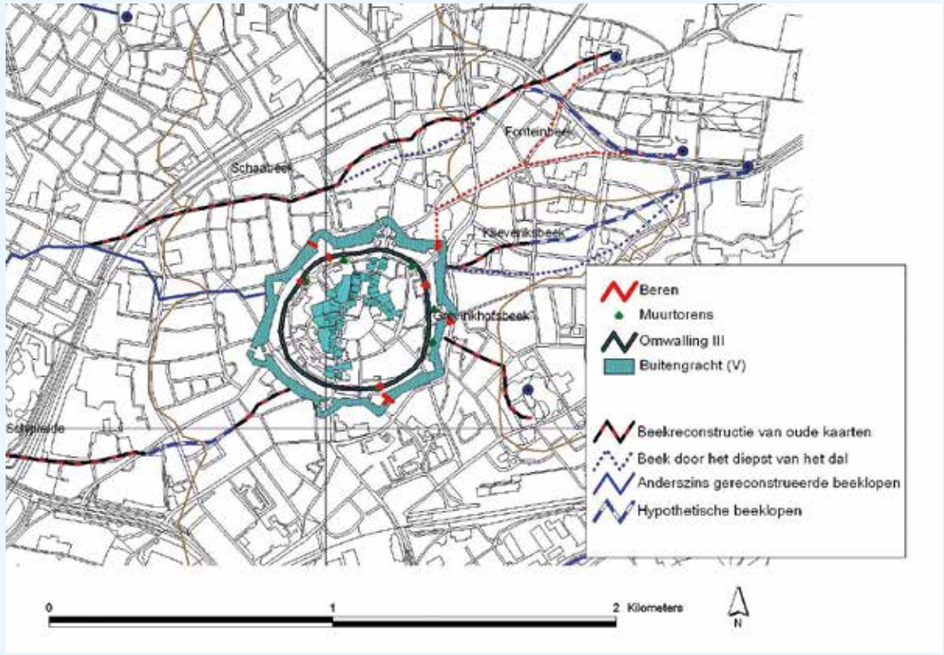
Multifunctionele oplossing
Kunnen we leren van de vroegere Oldenzalers? In het verleden waren water en bodem vrijwel altijd 'sturend' bij de inrichting van het landschap. De wijze waarop de Oldenzalers gebruikmaakten van de natuurlijke beken in combinatie met de aangelegde grachten voor opslag en afvoer van water, kan richting geven aan de huidige opgave als een natuurgebaseerde én erfgoedgebaseerde oplossing. Oftewel: een multifunctionele oplossing voor verschillende opgaven, zowel geïnspireerd en ondersteund door de natuur als door de cultuurhistorie. Archeologisch onderzoek kan meer aan het licht brengen over het vroegere waterbeheer in Oldenzaal. Reden om deelproject Westwal op een alternatieve manier aan te pakken. In het algemeen komt archeologie pas in beeld bij planontwikkeling nadat een ontwerp is gemaakt en hiervoor de grond moeten worden verstoord. Op de Westwal beginnen de werkzaamheden met archeologisch onderzoek, zodat de resultaten het definitieve ontwerp kunnen sturen. Deze werkwijze maakt het bovendien mogelijk rekening te houden met de resten in de bodem. Het ontwerp kan worden aangepast op vondsten, zodat die ter plekke (in situ) behouden kunnen blijven of een plek krijgen in de inrichting van het gebied.

Dit sluit aan bij de wens om de lokale archeologie beter zichtbaar te maken en prominenter onder de aandacht te brengen. Veel van het Oldenzaalse erfgoed zit namelijk in de bodem. Dit project vergroot het bewustzijn onder inwoners en bezoekers dat Oldenzaal een veel rijkere historie heeft dan je op het eerste gezicht zou denken.

Nieuw en spannend
Deze fase van project Singelpark is van start gegaan met geofysisch onderzoek van het gebied Westwal, op basis waarvan proefboringen zijn gedaan. De onderzoeksresultaten daarvan zullen richting geven aan het definitieve ontwerp. Een nieuwe en spannende aanpak, die een andere werk- en denkwijze vraagt van iedereen die bij het project is betrokken. Met name archeologen kijken met belangstelling naar deze aanpak, die kan laten zien hoe belangrijk het is om archeologie in een zo vroeg mogelijk stadium in een ruimtelijk project te integreren. Dit geeft aan het Oldenzaalse Erfgoed Dealproject een interessante opschaalbaarheid. Door archeologen, overheden en professionals vanuit bijvoorbeeld waterbeheer, ruimtelijke inrichting en klimaatadaptatie te betrekken, kan het project ook buiten Oldenzaal inspirerend zijn.

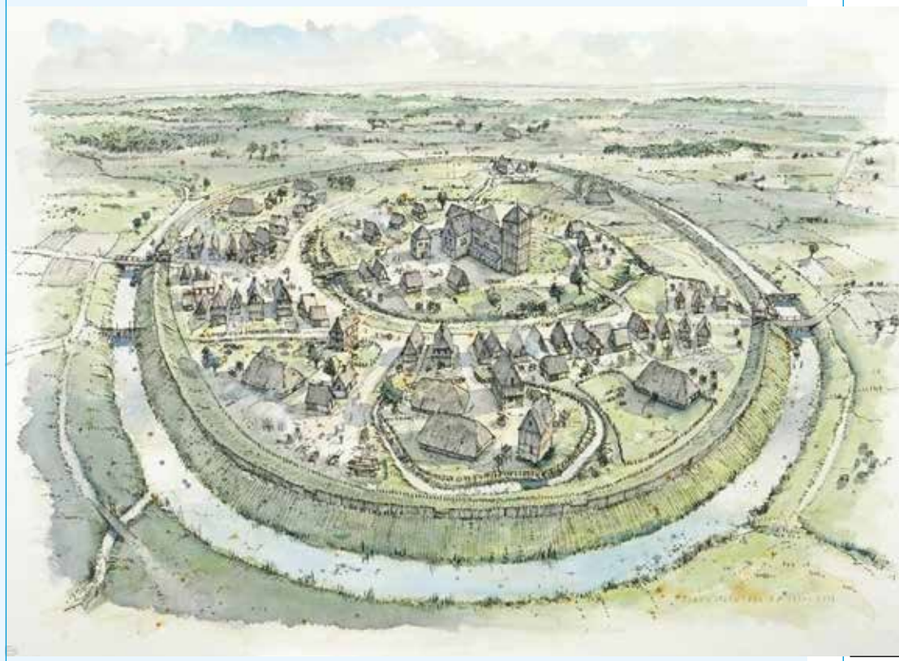
Deze nieuwe en spannende aanpak vraagt een andere werk- en denkwijze van iedereen die bij het project betrokken is

Historische waterstructuren en omwalling van Oldenzaal geprojecteerd op de huidige stadsplattegrond. | Kaart Ons Oldenzaal/H. Koop

Rijk bodemarchief
Als deze aanpak vruchten afwerpt, kan hij een voorbeeld zijn voor andere gemeenten, maar ook voor volgende fasen van het Singelpark en nieuwe lokale ruimtelijke projecten. In Oldenzaal zijn vaker archeologische onderzoeken gedaan, waaruit blijkt dat de stad een rijk bodemarchief heeft. Niet voor niets heeft Oldenzaal als bijnaam 'het Pompeï van Twente'. Museum Oldenzaal grijpt dit project aan om de bestaande Archeohotspot te upgraden om als basis te dienen van verhalen over de lokale archeologie – ook in relatie tot actuele vraagstukken.
Bestaande erfgoedleerlijnen krijgen daarmee meer verdieping en erfgoedparticipatie bereikt een breder publiek. Dit sluit aan bij het Verdrag van Faro, dat stelt dat iedereen mee moet kunnen doen met het bepalen, bewaren en doorgeven van erfgoed. Dit project is daarmee op meerdere niveaus waardevol. En wat de Oldenzalers hopen: met een beetje geluk wordt op de Westwal weer meer ontdekt over de geschiedenis van de stad.

Nienke Swierstra is beleidsadviseur Cultuur & Erfgoed bij de gemeente Oldenzaal.

Impressie van Oldenzaal rond 1250. | Tekening Paul Hattinga Verschure

| Door **Savitri Groag**

Artis – Ruimte voor water in de stad

Hoofdrol in waterbeheer voor iconisch erfgoed

De Amsterdamse buurt De Plantage is een zogenaamd ‘regenwaterknelpunt’. In dit Erfgoed Deal project helpt Artis de stad met de opvang van het teveel aan regenwater door het te benutten voor de bewatering van het eigen groen en waterpartijen. Stap één is het koppelen van de wateropvang rondom het Artis-Aquarium met de herinrichting van de Plantage Middenlaan.

Plantage Middenlaan met rechts tussen de bomen het Aquariumgebouw van Artis. | Foto E. van Eis

Voor het herstel van de historische watertuin wordt teruggegrepen op het oorspronkelijke ontwerp van de beroemde landschapsarchitect Leonard Springer

Plantage Middenlaan bij de brug over de Muidergracht, circa 1908. Op de locatie rechts van het Aquarium (het witte gebouw) wordt de komende jaren het openbare ‘Salmplein’ gerealiseerd. | Afbeelding Firma A. Vigevano/Stadsarchief Amsterdam, collectie Prentbriefkaarten

In het centrum van Amsterdam kan het regenwater op veel plekken niet goed wegstromen tijdens hevige regenval. Daarnaast wordt in de perioden van droogte schaars regenwater juist te snel afgevoerd over de verharde wegen en paden. De toenemende extreme buien en lange droge perioden kunnen in Amsterdam aanzienlijke schade veroorzaken.
Amsterdam zet stappen en werkt samen om de stad aan te passen aan de extremere weersomstandigheden. Dit samenwerken wordt mede aangejaagd door Amsterdam Weerproof, een initiatief van Waternet en de gemeente Amsterdam. Op de regenwaterknelpuntenkaart van de gemeente Amsterdam is te zien dat de omgeving rondom Artis een ernstig (‘zeer urgent’) regenwaterknelpunt in Amsterdam-Centrum is. Dit bleek al uit berekeningen in 2018 en bij de update in 2023 werd duidelijk dat de regenwateroverlast alleen maar is toegenomen.
De gemeente verkent op dit moment hoe ze de omgeving van de Plantagebuurt meer klimaatadaptief en regenwaterbestendig kan maken. Dit gebeurt in samenhang met aanpassingen en herinrichtingen aan de wegen (autofietsstraat). Hiervoor zijn meerdere werkzaamheden gepland. Artis en de gemeente werken samen aan een plan om de drukke Plantage Middenlaan te transformeren naar een meer ‘groene allee’, zoals die in het verleden was. Het toekomstbeeld is een groene fietsstraat met bredere trottoirs, waar het erfgoed tot zijn recht kan komen.

Kraanwatergebruik halveren
De Plantage is onderdeel van het rijksbeschermde stadsgezicht ‘Centrum binnen de Singelgracht’ en is al sinds 1663 dé plek in het centrum waar natuur, cultuur en wetenschap hand in hand gaan. Aan de Plantage Middenlaan staan vele iconische rijksmonumenten waaronder de Hortus Botanicus (1682), de Muiderpoort (1770) en de Hollandsche Schouwburg (1892).
Het ensemble van Artis ligt in het hart van de Plantage en bestaat uit 26 rijksmonumenten en één gemeentelijk monument. Artis is een van de vijf oudste dierentuinen ter wereld en zit in het collectieve geheugen van vele generaties Amsterdammers. De monumentale stedenbouwkundige context van de Plantagebuurt en het erfgoed van Artis maken dit project bij uitstek geschikt voor een Erfgoed Deal.
Als onderdeel van de duurzame ambities van een toekomstbestendig Artis, is het doel om het kraanwatergebruik te halveren vergeleken met 2018, door het zoveel mogelijk te vervangen door grachten- en regenwater. Door regenwater in natte perioden op te vangen en te bergen, kan het in droge tijden gebruikt worden voor de tuinen in Artis en waar mogelijk voor schoonmaak en toiletten. Op zes plekken in het park wordt dit al toegepast: regenwater wordt van daken afgekoppeld, gebufferd en is beschikbaar bij droogte. Zo worden bijvoorbeeld de toiletten van het in 2022 heropende Artis-Groote Museum doorgespoeld met regenwater.

Regenwaterknelpunt
Het koppelen van de wateropgaven in en rondom Artis vraagt om samenwerking, die door een financiële bijdrage uit het programma Erfgoed Deal mogelijk wordt gemaakt. De herinrichting van de Plantage Middenlaan wordt aangegrepen om te starten met de regenwaterafvang aan de zijde Plantage Muidergracht / Plantage Middenlaan – het hoogste punt in de omgeving van waaruit het regenwater naar beneden stroomt. Het regenwater dat momenteel van de brug ten zuidoosten van Artis de Plantage Middenlaan in stroomt richting het regenwaterknelpunt, kan dan in de toekomst via aanpassingen aan de deklaag en 'maaiveldplooiing' (drempels, holle of bolle straat) naar een waterberging op het terrein van Artis worden geleid. Zo draagt deze oplossing bij aan het verlichten van de waterstress in de openbare ruimte. De ruimte rondom het Artis-Aquarium aan de zijde Plantage Muidergracht is momenteel in gebruik als opslag voor containers van de bouwteams die het Artis-Aquarium renoveren. Na de heropening in 2026 wordt deze ruimte aangesloten op het monumentale Artis-Aquarium. Dit biedt een kans om dit gebied dan ook direct klimaatbestendig te maken. Het 'Salmplein' (werktitel, vernoemd naar architect Abraham Salm die in de negentiende eeuw het Artis-Aquarium ontwierp), krijgt als thema 'water', een illustratie van het verhaal dat in het Artis-Aquarium wordt verteld. Buiten komen regentuinen, en een watertuin aan het Salmplein om de doorstroom van regenwater naar het Artis-terrein te faciliteren. Voor het herstel van de historische watertuin wordt teruggegrepen op het oorspronkelijke ontwerp van de beroemde landschapsarchitect Leonard Springer die dit deel van het park ontwierp. Ook wordt het kenmerkende reliëf in dit deel van het park hersteld.
Dit Salmplein ligt momenteel binnen de hekken van Artis, maar wordt na de herinrichting openbaar toegankelijk. Een 'waterbestendig' Salmplein, met zitjes aan een watertuin vol eetbare planten, zal een fijne plek zijn om rust, schaduw en water te ervaren. Deze hoek van het terrein wordt met ondersteuning van de Erfgoed Deal als eerste aangepakt.

Het ensemble van Artis ligt in het hart van de Plantage en bestaat uit 26 rijksmonumenten en één gemeentelijk monument

Monumentale vijvers
Daarna volgen mogelijk andere klimaatadaptieve oplossingen in de Plantagebuurt: rondom het Wertheimpark, het Westermanplantsoen en het versteende parkeerterrein van Artis. Er zijn ideeën om een vijver op het huidige parkeerterrein in ere te herstellen. Daarmee zouden de monumentale drie vijvers, voorheen de Nieuwe Prinsengracht, weer verbonden worden met de gracht van het Entrepotdok. Deze vijver kan de circulatie van het water uit de monumentale vijvers herstellen en gezuiverd water terug de vijvers in brengen.
Verder zijn er ideeën om, samen met de buurt, een vijver terug te brengen. Deze vijfde vijver bestond tot 1866 op het huidige Westermanplantsoen aan de Plantage Middenlaan. De vijver zou gemoderniseerd worden en als zuiverende vijver ook regenwater van de daken uit de buurt kunnen opvangen. Dit kan vervolgens in het Westermanplantsoen en het omliggende groen worden gebruikt, of eventueel naar Artis worden getransporteerd. Ook het benutten van het groen in het Wertheimpark als buffer en het doortrekken van de groene bocht van de trambaan zijn mogelijke vervolgstappen.

De oorspronkelijke plantekening voor Artis van landschapsarchitect Leonard Springer uit 1893. | Beeld Stadsarchief Amsterdam

Luchtfoto van Artis, 2023. | Foto Artis/Aeriallive

Bewustzijn vergroten
Samen met Amsterdam Weerproof, Waternet en Waterschap Amstel, Gooi en Vecht zal een 'educatieve waterinstallatie' rondom het Artis-Aquarium worden ontwikkeld die een breed publiek informeert over de schaarste aan zoetwater. Via communicatie en educatie over water, worden bewoners en bezoekers aangezet om verantwoord met water om te gaan.
De gemeente Amsterdam en Artis dragen de voorbeeldwerking van dit project tot ver buiten de stad uit. Het project biedt daartoe diverse lessen en handvatten, bijvoorbeeld hoe een publiek-private samenwerking te organiseren, hoe monumenten en erfgoed een hedendaagse maatschappelijke functie kunnen krijgen – en hoe een gebiedsopgave een omgeving ook meer klimaat- en toekomstbestendig kan maken.

Savitri Groag is manager duurzaamheid bij Artis.

| Door **Joya Eckhardt** en **Jan ten Hoor**

Buurtschap Hooge Hunze

Nieuwe hoofdrol voor vergeten rivier

In het oosten van de stad Groningen liep ooit de oerrivier de Hunze. Vroeger speelde hij een belangrijke rol als economische ader voor de stad. In latere eeuwen verloor de rivier langzaamaan aan betekenis. Nu zijn alleen nog verborgen restanten van deze historische structuur tussen bedrijventerreinen en woonwijken zichtbaar. De gemeente Groningen wil de Hunze weer in ere herstellen en een sleutelrol geven in de nieuwe stadsbuurt Buurtschap Hooge Hunze.

Groenblauwe structuren zijn essentieel voor biodiversiteit, klimaatadaptatie en leefbaarheid, en daarmee steeds noodzakelijker voor een stad. De gemeente Groningen wil daarom de loop van de Hunze door de stad herstellen, en zo een nieuwe betekenis geven aan deze waterstroom van weleer in het licht van de hedendaagse opgaven. In het project Buurtschap Hooge Hunze brengt de gemeente dit beleid voor het eerst in praktijk in een nieuwe woningbouwontwikkeling. Inzet: een zo hoog mogelijke erfgoedinclusieve standaard, ook als voorbeeld voor de rest van Groningen.

Van stad tot wad

De Hunze was ooit een van de grotere rivieren van Noord-Nederland. Hij kronkelde vanuit het veen in het zuidoosten van Drenthe, via het Groningse landschap, naar de Waddenzee. Vanaf de middeleeuwen vormde de Hunze een eigendomsgrens tussen de stad en de Ommelanden. De rol als grensrivier is terug te zien in de – grotendeels verdwenen – borgen of steenhuizen die ter verdediging langs de Hunze werden gebouwd. Daarnaast leverde de Hunze klei voor dakpannen en bakstenen voor de stad, en via de rivier werd turf uit Drenthe aangevoerd.
Zo droeg de Hunze bij aan de welvaart van de stad. Deze historische waarde bracht enige jaren geleden enkele landschapsstichtingen rondom de stad al zover dat zij begonnen met het herstel van het Hunzestroomdal. De gemeente Groningen sloot zich daarbij aan, met het vaststellen van het ontwikkelkader ‘Groningen, stad aan de Hunze’.

Woningbouw en stadsverdichting

Tegelijk met de ambitie om de Hunze weer zichtbaar te maken, groeit de Groninger bevolking naar verwachting naar ruim 270.000 inwoners in 2041. Dat is ongeveer 30.000 inwoners meer dan in 2022. De sterkste groei wordt verwacht tot 2032, waarvoor 20.000 nieuwe woningen nodig zijn. Die groei wil de gemeente zoveel mogelijk opvangen binnen de bestaande stad. Het verdichten van de stad gebeurt daarom voornamelijk door bestaande binnenstedelijke bedrijventerreinen te transformeren in woonbuurten. In deze tijd van klimaatverandering staat daarbij de uitbreiding van het groen ook nadrukkelijk op de agenda.

Grens van twee werelden

Dit Erfgoed Dealproject ondersteunt de transformatie van een bedrijventerrein aan de oostkant van de stad naar een woonwijk. Er komen op die plek zo’n 200 woningen, passend in de ambities van de stad op het gebied van groen, klimaatadaptatie en sociale inclusie. Het is een mooi voorbeeld van een inbreidingslocatie aan een meanderafsnijding van de Hunze. Stedenbouwkundig gezien is het ontwikkelgebied een unieke plek. Het vormt de overgang van de grote schaal van het Van Starkenborghkanaal en de Nieuwe Oostersluis en aan de andere kant de Pop Dijkemaweg, met de kleine schaal van het historische lint van Oosterhoogebrug. Dit voormalige dorp is inmiddels onderdeel van de stad. Op het grensvlak van deze twee werelden ligt een strook bedrijven – precies in het traject waar vroeger de Hunze stroomde.

Toekomstbeeld van het herstelde stroomgebied van de Hunze in de stad Groningen met in het midden Buurtschap Hoge Hunze. | Beeld Landscape Collected

Het project is ook een referentiekader voor de verdere uitwerking van het gebied in noordelijke richting

Luchtfoto van de huidige situatie van het plangebied. Binnen de witte contourlijn komt straks het nieuwe Buurtschap Hooge Hunze. | Bron Gemeente Groningen

Het toekomstige buurtschap, bestaande uit acht gebouwen en circa tweehonderd appartementen, is het eerste woningbouwproject waarin het terugbrengen van de Hunze een rode draad is. Het is daarmee uiteindelijk ook een referentiekader voor de verdere uitwerking van het gebied in noordelijke richting. Dat maakt het extra belangrijk om nu al de kwaliteit van de inpassing voorop te stellen.
De plek kent ook uitdagingen. De dichte bebouwing in de stad heeft geleid tot problemen met wateroverlast, droogte en hittestress. Het plangebied van Buurtschap Hooge Hunze moet daarom klimaatadaptief worden ingericht, met minimaal 690 kubieke meter waterberging. Dat moet de kans op wateroverlast in de wijk verkleinen en regenwater in tijden van droogte langer vasthouden. Bovendien bieden water en groen koelte in een grotendeels versteende omgeving.

Parkachtige setting
In de planuitwerking is gekozen voor een ruime parkachtige setting. Aan de zijde van het voormalige dorp komen kleinere blokken, zowel in volume als in hoogte. Aan de zijde van de sluis ontstaat met grotere blokken een nieuw stadsgezicht. De Hunze maakt van al deze elementen een geheel. Daarbij geeft de Hunze ook een impuls aan de openbare ruimte tussen de gebouwen, dat over het ondergrondse parkeren is gelegd en alleen door fietsers en voetgangers gebruikt zal worden.
De groenblauwe zone van de herstelde Hunze verhoogt zowel ecologisch als functioneel de waarde van het stedelijke landschap. Dit draagt bij aan een aantrekkelijk vestigingsklimaat en een prettige woonomgeving. Bovendien wordt de rivier een belangrijke schakel in het waterbeheer: door regenwater af te koppelen en via de Hunze te leiden, kan het gebied grote hoeveelheden water bergen en zo piekbelasting op afvoerkanalen voorkomen. Dat bevordert de infiltratie van het water.

Erfgoed Deal als meerwaarde
Hoewel de inpassing van de Hunze een uitgangspunt was bij de ontwikkeling van het stedenbouwkundig plan, was het hoge kwaliteitsniveau in de uitwerking nog niet meteen vanzelfsprekend. Dat was een belangrijke discussie, omdat het project als referentie zou dienen voor verdere ontwikkelingen, met name naar het noorden. Hier maakte de Erfgoed Deal het mogelijk om een hoog ambitieniveau in omgevingskwaliteit te kiezen en dat ook waar te maken. Zo wordt de historische loop van de Hunze hersteld en uitgewerkt als volwaardige groenblauwe structuur met gebiedseigen oeverbeplanting en door de cultuurhistorie geïnspireerde elementen als kades en bruggen.

De Hunze creëert verbinding en verankering. Hij rijgt op stedenbouwkundig niveau de gebouwen aan elkaar, maakt het openbaar gebied tot een geheel en geeft het een eigen identiteit. Daarmee verbindt de rivier ook de bewoners: de hoge ruimtelijke kwaliteit maakt het aangenaam om in te wonen en te recreëren. Tegelijk raakt het gebied ook verankerd in de stad, verbonden door een doorlopende structuur die haar eigen bijdrage zal leveren aan de identiteit van de stad.

Samen verantwoordelijk
Het project Buurtschap Hooge Hunze komt tot stand door in samenwerking tussen de gemeente Groningen, woningbouwcoöperatie Wierden en Borgen en Rottinghuis' Aannemingsbedrijf (samenwerkend met Kondor Wessels Projecten) – en door afstemming met andere belanghebbenden, zoals Stichting Groninger Landschap en de waterschappen. De gezamenlijke verantwoordelijkheid zorgt ervoor dat de groenblauwe ambitie wordt waargemaakt, waarbij de natuur, het waterbeheer en de woningbouw in balans zijn.
Bewoners en omwonenden praten vanaf de start van het project mee. Die betrokkenheid draagt eraan bij dat Buurtschap Hooge Hunze niet alleen de stad, maar ook de lokale gemeenschap versterkt. In klankbordgroepen konden zij hun wensen kenbaar maken, wat ten goede komt aan het leefklimaat.

Hunze van de toekomst
De inrichting van de openbare ruimte en de materialisatie van de gebouwen dragen de identiteit van de Hunze verder uit. Zo wordt de Hunze van de toekomst niet alleen een waterloop, maar ook een symbool van de verbinding tussen stad en natuur. En bovendien een voorbeeld voor andere stedelijke ontwikkelingen waar vergelijkbare opgaven spelen. Erfgoed Dealproject Buurtschap Hooge Hunze zet de standaard voor toekomstige gebiedsontwikkelingen in Groningen en biedt tegelijkertijd een model voor andere steden die de uitdagingen van klimaatadaptatie en biodiversiteit willen aangaan. Door historische waterstructuren nieuw leven in te blazen, kan de stad niet alleen groeien, maar ook verduurzamen en leefbaarder blijven voor de komende generaties.

Joya Eckhardt is werkzaam bij de directie Ruimtelijke Ontwikkeling en Uitvoering van de gemeente Groningen en als projectsecretaris betrokken bij het project Buurtschap Hooge Hunze. Jan ten Hoor is de projectleider.

Artist's impression van het buurtschap. | Beeld BURA

Plankaart van het project Buurtschap Hooge Hunze. | Beeld BURA & Landscape Collected

De Hunze van de toekomst wordt niet alleen een waterloop, maar ook een symbool van de verbinding tussen stad en natuur

| Door **Helvig Thodé** en **Jan de Vries**

Di Boneiru, Pa Boneiru

Nieuwe toekomst voor oudste dorp Bonaire

Met de toegekende Erfgoed Deal zet Bonaire in op erfgoed, duurzaamheid en woningverbetering – samen met de mensen van het dorp Rincon. Dit betekent dat Bonaire aan de slag kan met het plan om het oudste dorp van het eiland toekomstbestendig te maken – met respect voor de rijke geschiedenis.

Karakteristiek pand in het beschermde dorpsgezicht van Rincon op Bonaire. | Foto Stichting Cocari II

Bebouwing in Rincon. | Foto Edwin Raap/Erfgoed Deal

'Met de toekenning van de Erfgoed Deal zetten we een belangrijke stap in de toekomst van Rincon', zegt Anjelica Cicilia, gedeputeerde Ruimte, Ontwikkeling en Gebouwd Erfgoed. 'Dit project laat zien dat erfgoed niet alleen draait om behoud, maar ook om vooruitgang. We combineren het behoud van onze cultuur en identiteit met oplossingen voor klimaatverandering en duurzame woningverbetering. Niet van bovenaf, maar samen met de mensen van Rincon. Zo bouwen we aan een toekomst die stevig geworteld is in onze geschiedenis.'

Overbelaste huishoudens

Bonaire kampt met een groot tekort aan betaalbare woningen, door schaarste, stijgende prijzen en bevolkingsgroei. Dat vereist niet alleen nieuwbouw, maar ook het behoud en herstel van bestaande, vaak cultuurhistorisch waardevolle bebouwing. In Rincon – het oudste dorp van het eiland en het enige met een formeel beschermd dorpsgezicht – worden deze opgaven samengebracht.
Veel historische huizen verkeren er in slechte staat. Tegelijkertijd wonen veel jonge gezinnen vanwege het woningtekort noodgedwongen bij hun ouders, wat leidt tot overbelasting van huishoudens en verlies van zelfstandigheid. Klimaatverandering verergert deze problemen, met hevige regenval en aanhoudende hitteperiodes. Hoe zorgen we voor energiezuinige, comfortabele woningen? Hoe voorkomen we wateroverlast en houden we het dorp leefbaar én betaalbaar? De Erfgoed Deal biedt ruimte om deze vragen te beantwoorden – vanuit de mogelijkheden die het erfgoed zelf biedt.
Het project richt zich op het herstel van tien tot twintig historische, maar bouwkundig vervallen huisjes, afhankelijk van eigendom en renovatiekosten. De traditionele bouwstijl van Rincon, met dikke muren van natuursteen en leem, wordt benut voor passieve koeling. Circulair bouwen en hergebruik van historische materialen staan voorop bij zowel de renovatie als bij nieuwbouw.
Ook de karakteristieke pleinen *(plenchi's)* krijgen een klimaatadaptieve inrichting, die tevens bijdraagt aan een samenhangend dorpsbeeld. De herontwikkeling van wegen, het herstel van natuurlijke waterstromen en vergroening van erfafscheidingen maken deel uit van deze integrale aanpak.

Zelfvoorzienend dorp

Het landschap rond Rincon biedt uitgelezen kansen om te benutten voor dit project. Eeuwenoude tradities van wateropvang, moestuinen *(kunuku's)* en inheemse begroeiing vormen de basis voor een klimaatbestendige inrichting. Vergroening vermindert hittestress en helpt

extreme regenval opvangen, terwijl het bijdraagt aan de eigen identiteit van Rincon als zelfvoorzienend dorp. Een plan voor Rincon maak je niet vanachter een bureau. Daarom wordt dit project vanaf het begin ontwikkeld samen met de bewoners en de Stichting Cocari. Cocari zet zich in voor het behoud van cultureel erfgoed op Bonaire – niet alleen door monumenten te beschermen, maar ook door ze opnieuw betekenis te geven voor bewoners, bezoekers én toekomstige generaties.
De bewoners weten zelf het beste wat werkt in hun omgeving. Daarom is er volop ruimte voor participatie: van het herstellen van traditionele bouwdetails tot het aanleggen van moestuinen. Tijdens bijeenkomsten zeiden bewoners zich zorgen te maken over het verdwijnen van karakteristieke panden – en daarmee van hun buren. Behoud van woningen draagt dus ook bij aan sociale cohesie.
Voorop staat het versterken van de eigen leefwijze: zelf groenten en fruit verbouwen, dieren houden, en leven in harmonie met het landschap. Deze waarden vormen de ruggengraat van de aanpak in Rincon.

Vakmanschap doorgeven aan jongeren
Ook jongeren krijgen een actieve rol. Via leer-werktrajecten in traditionele bouwtechnieken dragen studenten van lokale opleidingen bij aan het herstel van huisjes en pleinen. Zo blijft vakmanschap behouden én wordt het doorgegeven aan volgende generaties. Deze jongeren dragen bij aan het behoud van het erfgoed én aan de leefbaarheid van hun dorp. Daarmee is dit project meer dan een renovatieplan: het is een investering in menselijk kapitaal en toekomstbestendigheid.
Met deze Erfgoed Deal wordt Rincon niet alleen aantrekkelijker om in te wonen, maar ook een inspirerend voorbeeld voor andere dorpen op Bonaire en in de Caribische regio. De koppeling van erfgoed en woningbouw toont aan dat historische kwaliteit hand in hand kan gaan met moderne behoeften. Traditionele bouwwijzen kunnen inspireren bij nieuwbouw, terwijl het bestaande erfgoed niet wordt vergeten.
Bovendien krijgen Bonairianen in het buitenland met dit project een perspectief om terug te komen naar het eiland – een zogenoemde ‘braingain’.
De Erfgoed Deal is meer dan een subsidie of restauratieprogramma: het is een kans om vanuit het verleden te bouwen aan een leefbare toekomst. Voor Rincon, voor Bonaire, en voor iedereen die de waarde van cultuur, gemeenschap en natuur erkent.

Helvig Thodé is adviseur van gedeputeerde Anjelica Cicilia, openbaar lichaam Bonaire. Jan de Vries is adviseur Erfgoed.

De traditionele bouwstijl van Rincon, met dikke muren van natuursteen en leem, wordt benut voor passieve koeling

Het Cocari-complex in Rincon na restauratie. | Foto Stichting Cocari II

Luchtfoto van het beschermde dorpsgezicht van Rincon. | Foto Stichting Cocari II

Het Cocari-complex heeft de status van gemeentelijk monument.
| Foto Stichting Cocari II

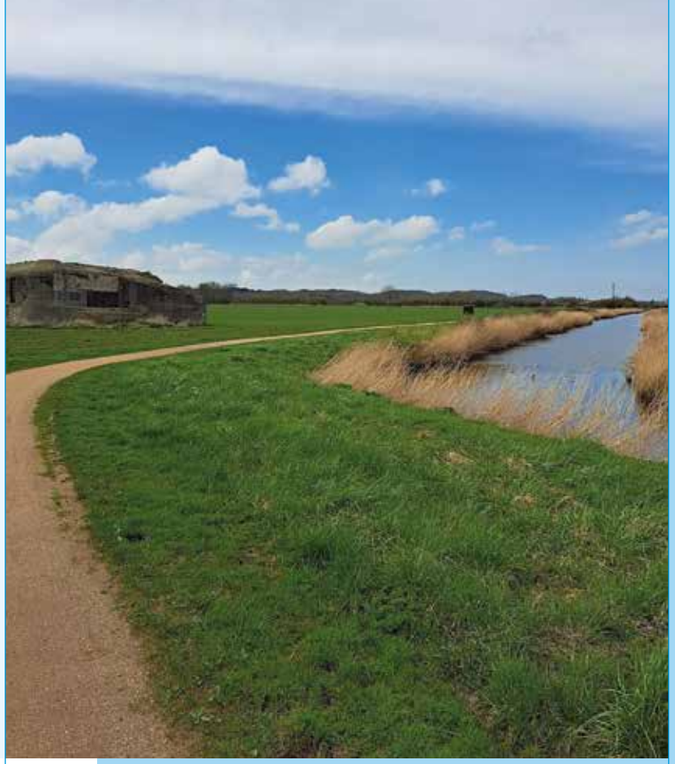
| Door **Laura Ietswaart**

Klimaatgeraamte Landfront Vlissingen

Beladen erfgoed wordt instrument voor waterbeheer

Het Erfgoed Dealproject Klimaatgeraamte Landfront Vlissingen draait om het inzetten van erfgoed als bijdrage aan actuele transitieopgaven. Langs de lijn van het Landfront komen verschillende opgaven bijeen: zoetwaterinfiltratie, de landbouw- en energietransitie, recreatie en natuurontwikkeling. De focus van een pilot bij Koudekerke ligt op de waterbeschikbaarheid.

In de zomerperiode neemt de watervraag op Walcheren toe door het grote aantal toeristen. In Koudekerke is dit te merken aan de waterdruk. Ondertussen worden grote terreinen zoals sportvelden, beregend met schoon, drinkbaar water. Aan de voetbalvelden bij Koudekerke grenst een nog herkenbare lijn in het landschap van een historisch landfront uit de Duitse tijd – met vier bunkers en een tankgracht. Niet meteen zichtbaar is dat hieronder het grootste kreekruggensysteem van zuid- en midden-Walcheren ligt. Hier komen het erfgoed, de kreekrug en de urgente watervraag samen, een ideale plek om erfgoed te koppelen aan actuele transitieopgaven.
Na de Tweede Wereldoorlog werden de sporen van deze periode lange tijd gezien als 'vijandelijk' of 'fout' erfgoed. Hoewel veel van deze oorlogsrelicten zijn afgebroken en afgevoerd, werd in de wederopbouwperiode al snel voor een pragmatische houding gekozen.
Door ruimtegebrek en een enorme ravage veroorzaakt door bombardementen, was de instelling om te gebruiken wat voorhanden was. Sommige bunkers van de Atlantikwall werden zodoende ingericht als paardenstal, vakantiewoning, champignonkwekerij of clubhuis.
Ook nu nog is deze houding tegenover militair erfgoed goed te zien op Walcheren, waar het Landfront Vlissingen als een vervaagde lijn door het landschap loopt. De bunkers op deze lijn dienen soms nog als stal of schuur – al worden de meeste nu gebruikt om bezoekers het verhaal te vertellen van Walcheren onder het naziregime en de bevrijding door de geallieerden.

Tankgracht en Bunker.
| Foto Provincie Zeeland

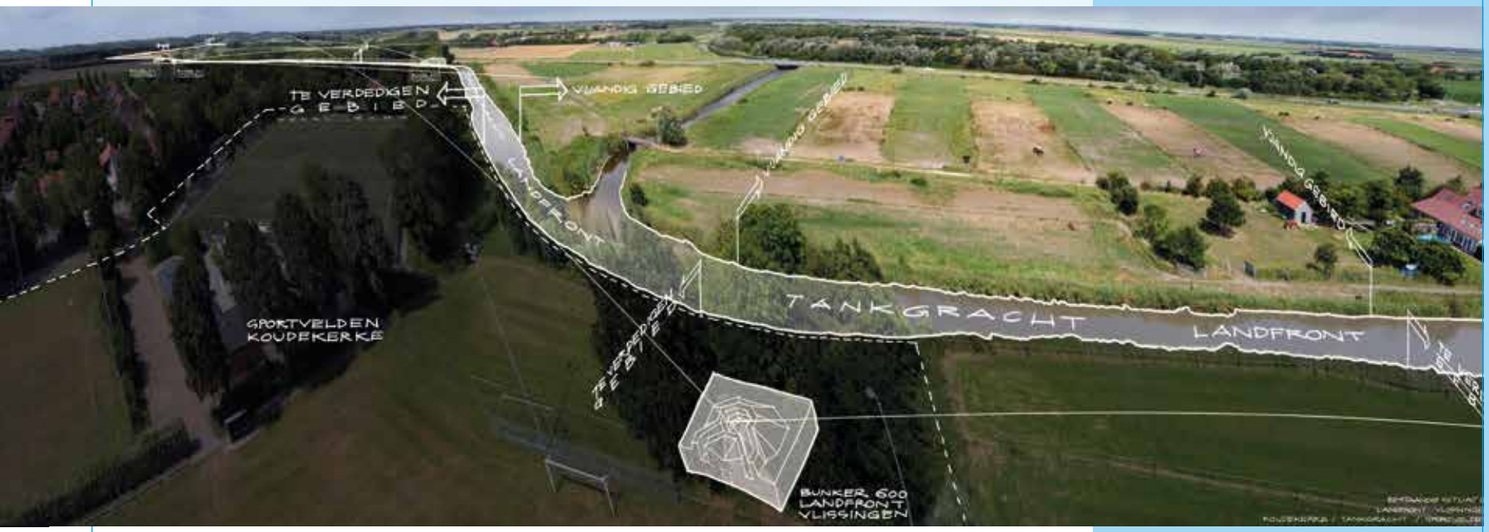
Dit project is een springplank voor het ontwikkelen van een 'klimaatgeraamte' langs het hele Landfront Vlissingen

Beladen erfgoed: drakentanden die de Duitse bezetter in de Tweede Wereldoorlog plaatste om het gebied ontoegankelijk te maken voor tanks van de tegenstander.
| Foto Provincie Zeeland

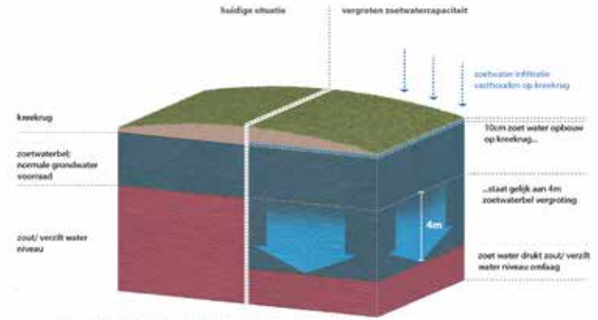
Zigzaggende tankgrachten
In 1942 benoemde de Duitse bezetter Vlissingen tot *Stützpunkt*. Rondom Vlissingen werden daarop twee verdedigingslinies opgebouwd: langs de Schelde het *Seefront* dat aanvallen vanaf het water moest tegenhouden en op het land het *Landfront*. Het *Landfront* was opgebouwd uit tankversperringen en verdedigingswerken die een gesloten linie van bijna tien kilometer vormden, van Fort Rammekens aan de oostkant van Vlissingen, tot de duinen bij Groot-Valkenissen. De linie bestond uit zo'n zestig betonnen werken zoals bunkers, geschutsopstellingen en drakentandversperringen. Tankgrachten doorkruisten zigzaggend het landschap.
Bij de aanleg van het Landfront Vlissingen werd het natuurlijke water- en bodemsysteem van Walchteren rigoureus doorsneden. Op sommige plekken werd gebruikgemaakt van natuurlijke watergangen voor de aanleg van de tankgracht, maar er werden vooral nieuwe waterlopen gegraven, zoals in Koudekerke. Hier werd de tankgracht uitgegraven vanaf de buitenzijde van de linie met een graafapparaat op een spoorlijn – waardoor de tankgracht zijn asymmetrische profiel kreeg. Na de Tweede Wereldoorlog werd het watersysteem van Walcheren verder ontwikkeld met deze ingrepen als basis. Hierdoor zijn natuurlijke kreekruggen doorsneden, waardoor zoet en zout water elkaar kruisen en het oppervlaktewater op veel plekken brak werd.

Herstel van het systeem
Doel van het project Klimaatgeraamte Landfront Vlissingen is onder meer het herstel van een deel van het natuurlijke watersysteem dat door de aanleg van het landfront is doorgesneden. Water en bodem worden weer sturend gemaakt via een aantal ingrepen: het langer vasthouden van regenwater op de kreekrug (volgens de systematiek van de pilot The Freshmaker in Ovezande, Zuid-Beveland) en het tegengaan van het zoutoptrekkend effect van de tankgracht op plekken waar deze de kreekrug doorsnijdt. De zoetwaterlens groeit hierdoor geleidelijk, en kan gebruikt worden voor beregening van onder andere de voetbalvelden.
Deze ingrepen betekenen niet dat de tijd wordt teruggedraaid. De militaire sporen die hier liggen, zoals de tankgracht, krijgen juist een nieuwe rol om ervoor te zorgen dat het natuurlijke watersysteem zijn werk weer kan doen. Met het aanbrengen van een kleilaag in de tankgracht worden twee vliegen in één klap geslagen: het tegengaan van infiltratie van het brakke water van de tankgracht naar de kreekrug, én de mogelijkheid om de tankgracht te herprofileren en zo het 'Duitse profiel' weer zichtbaar te maken. Het asymmetrische en enigszins 'technische' tankgrachtprofiel maakt het mogelijk een schuine, duurzame en onderhoudsarme betuining (een soort damwand) aan te brengen. Het contrast met de 'oude' waterlopen wordt gemaakt door de oevers daar aan de buitenzijde van het landfront te ontwikkelen tot natuurvriendelijke oevers.
Om het zoete water in de ondergrond te kunnen gebruiken voor het beregenen van de sportvelden van Koudekerke, krijgt het terrein van de voetbalvereniging een *deepdrain* en een pomp. Om te garanderen dat er altijd voldoende water voorradig is, komt bij de bunker een wateropslag. Het water stroomt continu door, zodat de waterkwaliteit in het bassin goed blijft.

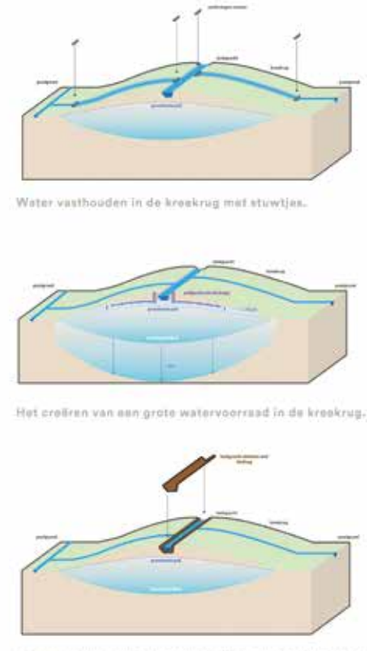
Zichtbaar en beleefbaar
Naast deze technische ingrepen, wordt op verschillende manieren het landfront weer zichtbaar en beleefbaar gemaakt. Het eerste idee is om 'verklikkers' te plaatsen die het schootsveld van de bunkers aanduiden op punten waar wandelpaden er doorheen lopen. Wandelaars kunnen zo ervaren welke stukken van hun route ooit 'gevaarlijk gebied' waren toen de bunkers nog bemand waren. De buispalen van de verklikkers steken 3,5 meter boven het maaiveld uit en tot diep onder de grond. In de buispalen komen sensoren die het zoet-zoutgehalte aangeven en zo de kwaliteit van het water en het kreekrugwatersysteem monitoren.
Zo krijgen wandelaars zowel informatie over het erfgoed als over het watersysteem tijdens hun tocht door het historische landschap.
Er wordt nog gekeken naar andere manieren om het landfront beleefbaar te maken – zoals een brug over de tankgracht, zitplaatsen bij de bunker met zicht op het schootsveld en het integreren van een wandelpad langs de bunkers met routes langs het gehele landfront. Hierbij wordt gebruikgemaakt van de kennis van de mensen in de omgeving, waaronder de bewoners van Koudekerke, Stichting Bunkerbehoud, de Walcherse Archeologische Dienst en Stichting Landschapsbeheer Zeeland.

Bestaande situatie Landfront Vlissingen, Koudekerke. In het donker de 'veilige zijde' en tegenover de tankgracht de gevaarlijke kant. | Ontwerp Boschslabbers Landschapsarchitecten en RO&AD Architecten

Uitgangspunt: herstel van het natuurlijk watersysteem

Water vasthouden in de kreekrug met stuwtjes.

Het creëren van een grote watervoorraad in de kreekrug.

Tegengaan van zout-optrekkend effect van de tankgracht.

Ontwerpprincipe herstel van het natuurlijk watersysteem.
| Ontwerp Boschslabbers Landschapsarchitecten en RO&AD Architecten

Visie langs het Landfront
Dit project richt zich in de eerste plaats op een klein deel van Landfront Vlissingen ten noorden van Koudekerke in de gemeente Veere. Dit is een plek waar de opgaven van systeemherstel van de kreekrug en het erfgoed van Landfront Vlissingen samenkomen, maar dit is ook slechts één punt van het gehele landfront. Het kreekruggensysteem van Walcheren is te zien op de kaart als een geraamte, een stelsel van aderen door Walcheren. De historische laag die hier overheen is gezet in de vorm van het landfront knelt deze aderen af op meer plekken dan alleen bij Koudekerke. Daarom wordt met dit project gekeken of het erfgoed van Landfront Vlissingen meer kansen biedt om het water- en bodemsysteem te herstellen. Dit project is daarmee een springplank voor het ontwikkelen van een 'klimaatgeraamte' langs het hele Landfront Vlissingen – met erfgoed dat beleefbaar is en tegelijkertijd een bijdrage levert aan actuele transitieopgaven.

Laura Ietswaart is landschapshistoricus en werkzaam als adviseur Erfgoed bij de provincie Zeeland.

Deelnemers aan een symposium op landgoed Bronlaak (juni 2025) volgen een workshop over landschapslandbouw. | Foto Programmabureau Erfgoed Deal

| Door **Jan Ottens**

Peel Natuurdorpen

Blijven pionieren met boerenerfgoed

Het zandlandschap van de Peel dreigt samen met de melkveehouderij te verdwijnen. Door gebrek aan goede alternatieven kiezen boeren en grondeigenaren voor monoculturen en kapitaalintensieve teelten. Het project Peel Natuurdorpen biedt boeren via 'landschapsbouw' een alternatief met een balans tussen economische productie, biodiversiteit en het behoud van erfgoed, mogelijk gemaakt door kleinschalig wonen.

Van oorsprong is de Peel een nat en ondoordringbaar moerasland, waar natuur, cultuur en geschiedenis onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Het is een levend landschap, door de eeuwen heen mede door de mens gevormd. Kenmerkend zijn geologische processen die het landschap zijn unieke karakter geven. Zo bestaat de Peelrandbreuk uit ondoorlatend materiaal, waardoor de hoger gelegen gronden natter zijn dan het lagere gebied. Dit zeldzame verschijnsel heet 'wijst'. Deze fenomenen, samen met de menselijke invloed op het gebied, vormen het rijke erfgoed van de Peel. Stichting Peel Natuurdorpen wil dit unieke erfgoed zichtbaar maken bij een herontwikkeling van het landschap, zodat de geschiedenis bewaard blijft én beleefbaar voor toekomstige generaties.

Rendabel landschap

Samen met boeren, de gemeente Maashorst, de provincie Noord-Brabant, waterschap Aa en Maas en toekomstige bewoners en omwonenden werkt de stichting aan behoud en versterking van dit erfgoed. De kern van dit initiatief is landschapslandbouw: een natuurrijk cultuurlandschap, waarin natuur, landbouw, en kleinschalig wonen in balans zijn. Doel is om het gebied niet alleen ecologisch en sociaal gezond te maken, maar ook duurzaam en economisch rendabel.
In de Peel is het boerenbedrijf, vanaf de eerste ontginningen, nauw verweven met het landschap en de natuur. De boeren, hun koeien en het bijbehorende landschap, zijn daarin het levende erfgoed. Boeren krijgen een actieve rol in het herstel en behoud van het landschap, door het beoefenen van landschapslandbouw. Straks ligt hier een nieuw hersteld landschap met een mix van heggen, houtwallen, bossen, waterpartijen en kruidenrijke graslanden. In dit landschap is ruimte voor kleinschalig wonen. Hierdoor kunnen boeren actief en langdurig bijdragen aan het herstel van de biodiversiteit en het creëren van nieuwe natuur op hun grond. Boeren als hoeders van het landschap en hun koeien als stoffeersters ervan.

Erfgoed als dynamisch element

De Peel is van oudsher een pioniersgebied, en ook nu zijn er mogelijkheden om nieuwe manieren van werken en wonen in het landschap te ontwikkelen. Een ontwikkeling waarin het historische verhaal van het landschap centraal staat.

Erfgoed als dynamisch element vormt het fundament voor een duurzame en innovatieve vernieuwing van de regio. Dit project is daarmee een voorbeeld voor andere regio's die te maken hebben met vergelijkbare opgaven. Om deze visie te realiseren stelde Stichting Peel Natuurdorpen landschapsarchitect Peter Hermens aan, winnaar van de Eo Weijersprijs 2023. Hermens onderstreept dat de Peel een pioniersgebied is, waar mensen hun leefomgeving in harmonie met de natuur vormgaven. Het project bouwt voort op die traditie, door het landschap opnieuw te verbinden met zijn natuurlijke én culturele wortels.

Drie pijlers

Veel van het karakteristieke Peellandschap is verloren gegaan, maar het is nog niet te laat. Met deze Erfgoed Deal kan landschapsbouw – als duurzaam alternatief voor ongewenste veranderingen – verder worden ontwikkeld en opgeschaald. Door het inrichten van een 'inspiratielocatie' kunnen boeren, bestuurders en ambtenaren zien en beleven wat landschapslandbouw in de praktijk inhoudt. Dat is hard nodig om deze methode landelijk voet aan de grond te laten krijgen.
De aanpak kent drie pijlers. Ten eerste het stimuleren van nieuwe natuur en interessanter landschap op landbouwgrond zonder blijvende afhankelijkheid van subsidies. Van elke hectare landbouwgrond wordt 95 procent omgevormd tot natuur, terwijl slechts vijf procent bestemd is voor kleinschalig wonen. Ten tweede zullen zowel natuur als erfgoed – meestal kostenposten – worden ingezet als basis voor extra woongenot en de aantrekkelijkheid van het gebied. Daarmee worden ze onderdeel van het verdienmodel. Dit doordat 'klein wonen' de economische drager is, om nieuwe natuur te kunnen ontwikkelen en duurzaam te beheren, waarbij erfgoed integraal meegenomen is. De derde pijler is de extra toename van de groen-blauwe dooradering in het gebied, zonder dat hier extra overheidsmiddelen voor nodig zijn.

Uitrollen en inspireren

Het Erfgoed Dealproject richt zich in eerste instantie op een inspiratielocatie voor landschapslandbouw in het dorp Zeeland, die wordt ontwikkeld samen met boeren, de gemeente Maashorst, de provincie Noord-Brabant, waterschap Aa en Maas en toekomstige bewoners en omwonenden. De intentie is om daarna dit model van landschapslandbouw uit te rollen over de hele Peel en ook om daarbuiten te inspireren. Op de locatie is landschapslandbouw zichtbaar en beleefbaar als aantrekkelijk alternatief voor intensieve teelt van gewassen – zoals lelieteelt – of megastallen. Het project bestaat uit:

Heggen zijn goed voor de biodiversiteit en bovendien een waardevol cultuurelement: erfgoed dus, want nergens in de natuur ontstaan spontaan heggen. Hier tijdens een excursie in het Maasheggengebied. | Foto Peel Natuurdorpen

De Groote Slink (nu: Bronlaak) – hier in Oploo, centraal in de Peel – werd honderd jaar geleden door Twentse bankiers aangelegd in de toen nog woeste Peel. Het biodiverse landgoed is dé inspiratiebron voor Peel Natuurdorpen. | Foto Peel Natuurdorpen

Het project bouwt voort op de traditie, door het landschap opnieuw te verbinden met zijn natuurlijke én culturele wortels

Inspiratielocatie

Het betreft 18 tot 30 hectare landbouwgrond, die in twee fasen ingericht wordt, afhankelijk van het aantal boeren dat meedoet. Eind 2026 is fase 1 (circa acht hectare) afgerond en zijn minimaal twee boeren aan de slag met landschapslandbouw. In 2026 start fase 2. De nieuwe natuur bestaat gemiddeld voor de helft uit bossen, houtwallen en heggen, voor tien procent uit 'water' en veertig procent uit kruidenrijk grasland.

Duurzaam en circulair wonen

De kleinschalige woningen gaan volledig op in het landschap. De kleine woningen worden in een fabriek gemaakt en zijn volledig recyclebaar. Deze woonvorm biedt bewoners de kans om in harmonie met de natuur te wonen. Ze komen in clusters van maximaal elf tiny houses, verscholen in beboste delen van de nieuwe natuur, waar ze de minste impact hebben op de natuur. De laagste ecologische voetafdruk is leidend.

Ontwerp op basis van erfgoedwaarden

Inbreng van erfgoed versterkt de verbondenheid met het landschap. Nu al is duidelijk dat erfgoed een probaat middel is om zowel boeren als toekomstige bewoners te betrekken bij het ontwerp, de uitvoering en het beheer van het project. De landschapsarchitect is hierin de voortrekker.

Kwalitatieve verplichting

Stichting Peel Natuurdorpen wil gaan werken met een kwalitatieve verplichting, waarmee nieuwe natuur en de tiny houses onlosmakelijk met elkaar verbonden worden. De ontwikkelingen op de lange termijn zijn hiermee goed gewaarborgd, wat zorgt voor stabiliteit en duurzaamheid. Een en ander is nog wel afhankelijk van de afspraken tussen de provincie, gemeenten en de deelnemende boeren.

Samenwerking en kennisdeling

De stichting werkt samen met de gemeente Maashorst en andere kennisdelers, zoals het IMI (Instituut voor Maatschappelijke Innovaties) AgriFood Capital, Novex De Peel en de Natuur Verdubbelaars, om het project op een efficiënte en haalbare manier uit te voeren en opgedane kennis te delen. De stichting heeft een kennisplein ingericht op haar website.

Actieve rol

Een belangrijk aspect van het project is de betrokkenheid van toekomstige bewoners en omwonenden bij het project. Toekomstige bewoners krijgen de kans om actief deel te nemen aan het natuurbeheer waardoor zij zich verbinden met het landschap en de natuur, wat het draagvlak voor het project vergroot. Zo dragen zij bij aan het behoud van het levend erfgoed van de Peel als bewoners en beheerders van het landschap.
Cruciaal is dat boeren die de grond vanouds in eigendom hebben, eigenaar blijven en de grond zelfstandig blijven exploiteren. De boeren spelen een essentiële rol in het herstel van het landschap en de ecologie. Hun inzet brengt de verhouding tussen landbouw en natuur weer in balans. Er ontstaat een krachtige gemeenschap waarin natuur, landbouw, erfgoed en leefbaarheid van het platteland hand in hand gaan.

Jan Ottens is bestuurslid van de Stichting Peel Natuurdorpen.

| Door **Catherine Visser**

Ringwalburg, Burgh-Haamstede

Bloeiende herinnering aan de Vikingen

Dit project in Zeeland is gericht op het verbinden van natuur, toerisme en maatschappelijke opgaven. De kern van het project is een beleefbaar archeologisch monument dat sterk samenhangt met het cultuurlandschap. In de integrale aanpak leidt de cultuurhistorie tot een bodem- en watergestuurde ontwikkeling.

Burgh-Haamstede is een druk toeristendorp op het Zeeuwse eiland Schouwen-Duiveland. Niet alleen is het een badplaats met vakantieparken en campings maar ook een dorp met veel cultureel erfgoed en natuurschoon. De laatste jaren is in Burgh-Haamstede het inzicht gegroeid dat het massatoerisme weliswaar veel inkomsten oplevert, maar ook te veel druk legt op de voorzieningen en ruimte van het dorp en het omliggende landschap. Dit Erfgoed Dealproject heeft zijn basis in twee beleidsstukken. Het eerste is de Dorpsvisie (2020) waarin Burgh-Haamstede besloot zich te heroriënteren op duurzamer toerisme met jaarrond verblijf en meer fietsers en wandelaars. Volgens de visie gaat dit samen met de wens van dorpsbewoners om de maatschappelijke voorzieningen beter te borgen en het eigene te koesteren, oftewel: wat goed is voor ons werkt ook voor onze bezoekers. De kunst is dan om het eigene te formuleren met oog voor de historie en de bestaande kwaliteiten van het dorp, zonder in nostalgie te vervallen.

Rijkgeschakeerde omgeving

Het tweede is de Gebiedsaanpak Schouwen-West van de provincie Zeeland. Hierin organiseert de provincie coalities rond concrete projecten die verbetering aanbrengen in het typische cultuurlandschap van de Scheldedelta. Het eigene van Burgh-Haamstede is sterk verbonden met het cultuurlandschap tussen duin en ingepolderde zeeklei. De strategische positie in de Scheldedelta bracht het dorp een bewogen geschiedenis: oorlog, ontginning, watersnoden en reconstructies hebben het gebied en zijn bewoners gevormd. Dit is terug te vinden in de rijkgeschakeerde omgeving. Die samenhang tussen het dynamisch landschap en het erfgoed is tevens de kernwaarde van het Unesco Geopark Schelde Delta, waar Burgh-Haamstede onderdeel van is. Het landschap staat echter onder druk door verlies van biodiversiteit, stikstofdepositie, verzilting en verdroging. Het project om het erfgoed van de zogeheten 'ringwalburg' te ontsluiten in samenhang met het versterken van de biodiversiteit en de zoetwaterretentie, is zowel onderdeel van de Dorpsvisie van Burgh-Haamstede als van de Gebiedsaanpak Schouwen-West van de provincie Zeeland.

Duinzand en zeeklei

Van al het erfgoed dat nauw is verbonden met het dynamische Scheldedelta-landschap is de ringwalburg van Burgh een van de meest zichtbare. De ringwalburg of 'hoge burcht' zoals hij vroeger genoemd werd, is een rond open veld waaromheen de nederzetting van Burgh zich ontwikkelde. Samen met Haamstede vormt Burgh tegenwoordig een aaneengesloten lintdorp langs de binnenduinrand van Schouwen. Ten zuiden ligt het ingepolderde getijdenlandschap van slikken en schorren uitmondend in de Oosterschelde. Ten noorden en westen van het dorpenlint bevindt zich het duingebied waar nieuw dekzand de oude duinen bedekt. Zowel de duinen als de Oosterschelde zijn Natura 2000-gebieden. Het eerste archeologisch onderzoek aan de Hoge Burcht vond plaats in 1952. Archeoloog Wouter Braat stelde vast dat het ging om een Karolingische ringwalburg uit het einde van de negende eeuw, gebouwd als vluchtburcht om de bevolking en het vee te beschermen tegen aanvallen van Vikingen, die regelmatig vanuit de Schelde het gebied binnenvielen. De ringwalburg bestond oorspronkelijk uit een hoger gelegen rond

Luchtfoto van de ringwalburg, gebouwd als vluchtburcht ten tijde van de Vikingen. | Foto Staatsbosbeheer

Van al het erfgoed dat nauw is verbonden met het dynamische landschap van de Scheldedelta is de ringwalburg van Burgh het oudste

Impressie van de toekomstige situatie: de natte gracht aan de oostkant van de ringwalburg. | Visual DaF-architecten

gebied met een doorsnede van tweehonderd meter, omgeven door een wal versterkt met een houten palissade en een ondiepe gracht van vijftig meter breed. De ringwalburg ligt op de overgang van de duinen naar het kleigebied en was via een kreek (de Schelveringe) ook over water bereikbaar. Pas in de elfde en twaalfde eeuw ontstond aan de noordkant van deze plek het dorp Burgh met kerk en kerkring. Van alle vijf bekende 'burgen' in Zeeland is de ringwalburg van Burgh het best bewaard en het meest in zijn oorspronkelijke landschappelijke setting herkenbaar.

Ecologie en verblijfskwaliteit

De ringwalburg dankt zijn ontstaan aan zijn strategische landschappelijke ligging. Deze kwaliteit vormt ook nu het fundament voor de ontwikkeling van het ringwalburgterrein tot een schakel in het natuurnetwerk en tot een betekenisvolle plek voor bewoners en bezoekers. Door deze Erfgoed Deal krijgt de ringwalburg straks veel meer ecologische waarde en verblijfskwaliteit door het terugbrengen van het oorspronkelijke bodemprofiel met een drassige gracht en een bloemrijke akker. Het versterken van de landschappelijke kwaliteit is de basis voor de ontwikkeling van wandel- en speelroutes en het verbinden van het ringwalburgterrein met het dorp en het museum de Burghse Schoole.

Drie kenmerken van de ringwalburg bepalen hoe dit archeologisch monument opnieuw een ecologische steppingstone wordt. Om te beginnen een groot open middenterrein waarin een bloemrijke akker wordt teruggebracht. Dit ronde terrein was meer dan duizend jaar als akker in gebruik. De gracht werd waarschijnlijk met de grond van de wal uitgevuld om de waardevolle droge en vruchtbare zavelgrond (zandgrond met klei) maximaal te benutten. Even naar het zuiden ligt immers natte vette klei en naar het noorden al snel droog en arm zand. Sinds 2004 mag het terrein niet meer als akker gebruikt worden om het archeologisch erfgoed te beschermen. In 2006 is bij de gedeeltelijke reconstructie van de wal een kleilaag aangebracht. Na het eerste jaar, toen er een klaprozenexplosie was, heeft het veld nooit meer gebloeid.

Noordse woelmuis

Met het herstel van de cyclus van zaaien en bewerken wordt het beeld van de bloemrijke akker met zijn soortenrijkdom teruggebracht. Hierin kunnen gaande het seizoen paden en plattegronden worden uitgemaaid waarmee contouren van de vroegere woonsteden kunnen verschijnen en verdwijnen en het gebruik van het terrein voor de jaarlijkse Burghse feesten mogelijk is.

Een tweede kenmerk van de ringwalburg dat wordt aangegrepen in dit project is het weer (licht) watervoerend maken van de verdedigingsgracht. De gracht aan de oostzijde van de ringwalburg grenst aan het buitengebied van Burgh. Via de Meeldijk loopt er een groene verbinding naar Burghsluis en de inlagen (gebieden tussen zeedijk en binnendijk) langs de Oosterschelde. De voormalige gracht is al voor klein deel drassig. Dit is een leefgebied van de noordse woelmuis. Door hier de gehele gracht uit te graven, wordt hij zichtbaar als landschapselement en ontstaat een aaneengesloten drassig gebied met hoge ecologische waarde. De waterhuishouding in het gebied is sinds de reconstructie na de watersnoodramp in 1953 ingesteld op snelle afvoer met een lage waterstand in de sloten. De drassige gracht moet het zoete duinwater plaatselijk helpen vasthouden. Het derde element is de aarden verdedigingswal, die voor een deel wordt hersteld om de oorspronkelijke vorm van een burcht voor passerende bezoekers beter herkenbaar te maken. Samen met een vlonderpad door de natte gracht ontstaat er een avontuurlijke en gevarieerde route, waar bezoekers zich van 'verdediger' op de wal tot 'aanvaller' in de gracht kunnen wanen. Het pad is tevens een functionele scheiding tussen het voor mensen toegankelijke deel en rustige zones voor flora en fauna.

Werken aan verbindingen

Om de natuurlijke en culturele waarden van de ringwalburg beleefbaar te maken voor bewoners, is een open en onderzoekend proces nodig. De Erfgoed Deal maakt het mogelijk om met de combinatie van archeologisch onderzoek en participatie richting te geven aan de planuitwerking. Het museum de Burghse Schoole heeft diepe wortels in de lokale gemeenschap en kan de rol van verteller en verbinder spelen: een plek waar bewoners mee kunnen doen aan het archeologische onderzoek. Het archeologisch onderzoek dat noodzakelijk is voor de afgraving van de gracht zal daarom met name gericht zijn op de landschaps- en beplantingsgeschiedenis van de plek.

Zoals het strategisch erfgoed betaamt, reikt de impact van de ontwikkeling van de ringwalburg veel verder dan alleen het terrein zelf. De gemeente Schouwen-Duiveland, de provincie Zeeland, Staatsbosbeheer, de dorpsgemeenschap van Burgh-Haamstede en het museum de Burghse Schoole werken samen om van deze unieke historische plek een waardevolle schakel te maken in de groenblauwe verbinding tussen twee Natura 2000-gebieden en in het culturele en recreatieve netwerk van Schouwen.

Catherine Visser is architect en partner bij DaF-architecten. Zij is verantwoordelijk voor het ontwerp- en herinrichtingsplan van de ringwalburg van Burgh.

Impressie van de toekomstige situatie: het binnenterrein met kruidenrijk grasveld als bloeiende akker. | Visual DaF-architecten

De historische waterstructuur wordt teruggebracht en versterkt. | Visual DaF-architecten

Betoverende bloeiende akker

Kees de Kraker, vogelwachter en natuurkenner actief in de Natuur- en Vogelwacht Schouwen-Duiveland (NVSD) vertelt over de ringwalburg: 'Het eeuwenlang ploegen heeft geleid tot een kalkarme teellaag. Dit bodemtype komt in Zeeland weinig voor. De akkeronkruiden die hierop voorkomen behoren vegetatiekundig bezien tot de associatie van de gele ganzenbloem. Op de zaden van de onkruiden kwamen in het voorjaar allerlei zaadetende vogels af als putters, kneutjes en opvallend veel wilde eenden. Ook insecten profiteerden van deze bloemenmassa en bijzondere planten.' Na 2004 mocht het, om het archeologisch materiaal te beschermen, niet meer geploegd worden. 'Er werd een laag klei aangebracht waarna nog eenmaal de akkerbloemen uitbundig bloeiden. Daarna werd het gebied onberoerd gelaten en veranderde het in monotoon grasland.'

Kees de Kraker eindigt zijn verhaal over de ringwalburg met de opmerking dat hij hoopt dat het terrein als akker met gerst of spelt in gebruik blijft. Dankzij het jaarlijkse ploegen – met paarden – blijft het betoverende beeld van de bloeiende akker in stand dat verder al lang uit het Zeeuwse landschap is verdwenen en dat ook in de tijd van de Vikingen hier geweest zal zijn.

Uit Sterna, tijdschrift van de NVSD, 2006

Warmtetransitie Amersfoortse binnenstad

Collectief weg van het aardgas

Het aardgasvrij maken van de historische binnenstad had voor de gemeente Amersfoort lang geen prioriteit. Een onderzoek in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) bracht het onderwerp onlangs in een stroomversnelling. In het project Warmtetransitie Amersfoortse binnenstad werken gebouweigenaren, inwoners en de gemeente samen aan collectieve oplossingen voor clusters van gebouwen.

Het vijftiende-eeuwse pand Huis Tinnenburg aan de Muurhuizen in Amersfoort. | Foto gemeente Amersfoort

| Door **Hanneke Kruidhof**

De monumentale waarden dienen als uitgangspunt en het erfgoed vormt onderdeel van de collectieve warmteoplossing

Een bewonersbijeenkomst van het deelproject energiecluster Muurhuizen. | Foto gemeente Amersfoort

In opdracht van de RCE is eind 2023 onderzoek gedaan naar de mogelijkheden voor het aardgasvrij maken van historische centra. Voor deze 'warmtetransitie' zijn de binnensteden van Middelburg, Maastricht en Amersfoort onderzocht. Aanleiding voor het onderzoek was het warmtebeleid van veel gemeenten die pas voor 2040 de warmtetransitie van de historische binnenstad hebben gepland. Op die plekken is de warmtetransitie vaak complex – denk aan archeologie, intensief ruimtegebruik en monumentale waarden. Gemeenten vertrouwen als toekomstige oplossing vaak op groengas, terwijl de beschikbaarheid hiervan onzeker is. Dit onderzoek doordrong de gemeente Amersfoort van de urgentie van het vraagstuk van warmtetransitie in haar historische binnenstad. De RCE maakt indringend duidelijk dat hoe eerder wordt nagedacht over oplossingen voor deze gebieden, hoe beter kan worden voorkomen dat warmteoplossingen elkaar in de weg gaan zitten en de monumentale waarden onder druk komen te staan.
Een andere uitkomst van het onderzoek was dat een uniforme warmteoplossing voor historische binnensteden niet de voorkeur verdient. Beter is om te kijken naar deelgebieden, zogenaamde 'clusters'. Iedere cluster krijgt dan een maatwerkoplossing voor een duurzame warmtevoorziening. Deze clusteraanpak, een collectieve warmtevoorziening, is monumentvriendelijker dan oplossingen voor afzonderlijke monumenten, omdat die technisch minder geschikt zijn en meer effect hebben op het stadsbeeld.

Twee clusters
Als pilotgemeente in het onderzoek van de RCE zag Amersfoort kansen voor een vervolg in een Erfgoed Dealproject. Het project Warmtetransitie Amersfoortse binnenstad richt zich zowel op het maken van een clusteraanpak voor de hele Amersfoortse binnenstad via twee voorbeeldprojecten, als op het opdoen en delen van kennis en ervaring. De twee voorbeeldprojecten of clusters bevinden zich in of grenzend aan de Muurhuizen (zie kader). Het eerste cluster gebouwen – cluster Muurhuizen – is een groep van ongeveer twintig monumentale Muurhuizen aan de zuidzijde van de binnenstad. Voor het overgrote deel zijn dit woningen in particulier bezit. Het tweede cluster gebouwen – cluster Flehite – is een groep gebouwen rondom museum Flehite. Deze panden zijn in bezit van maatschappelijke organisaties, particulieren en de gemeente.
De twee clusters zijn niet toevallig gekozen. De eigenaren in het eerste cluster vroegen de gemeente al eerder om verduurzamingsadvies. In het tweede cluster was de gemeente – als eigenaar van enkele panden – al bezig met plannen voor verduurzaming.
Met de bijdrage vanuit de Erfgoed Deal wordt onder meer een gemeentelijke projectleider aangesteld om de procesbegeleiding met alle betrokkenen op zich te nemen. Voor beide clusters is een eerste technische verkenning gedaan van de mogelijkheden voor een collectieve warmteoplossing, waarbij de monumentale waarden als uitgangspunt dienen en het erfgoed onderdeel vormt van de oplossing.

Educatief element
Voor het benutten van het erfgoed zijn bij beide clusters verschillende mogelijkheden in kaart gebracht, die in de komende periode verder worden uitgewerkt. Zo wordt bij cluster Flehite gekeken naar het benutten van het grachtwater voor warmtewinning, waardoor de historische gracht een nieuwe functie

krijgt. Ook wordt hier onderzocht of een oude overkluizing gebruikt kan worden om de distributie en infrastructuur tussen twee delen van het plangebied te realiseren.
In beide clusters worden de mogelijkheden onderzocht van warmtewinning onder de voor de Amersfoortse binnenstad karakteristieke hoge en steile gesloten daken. De aanleg van de techniekruimtes wordt aangegrepen om historische structuren te herstellen of ingezet als educatief element. Met de middelen vanuit de Erfgoed Deal is een collectieve warmtekoudeopslag-installatie haalbaar en kan verder worden gewerkt aan ondersteuning en participatie, juridische borging, technische innovatie en onderzoek. Tevens kunnen daarmee de resultaten zichtbaar gemaakt worden, bijvoorbeeld op de plek waar rondvaartboten langskomen.

Gefaseerd uitvoeren
Na de toekenning van de Erfgoed Deal in september 2024 kreeg de aanpak van het cluster Muurhuizen als eerste verder vorm. De gemeente riep een integrale projectgroep in het leven, met onder meer adviseurs van de teams Energietransitie en Monumentenzorg. Projectmanager warmtetransitie Marianne Nevens en adviseur Monumentenzorg Stephanie de Bonth vertellen over de laatste stand van zaken. Nevens: ‘Uit gesprekken met de eigenaren en bewoners werd duidelijk dat zij naast de warmtetransitie ook worstelden met het isolatievraagstuk. We hebben dat nu ook in het proces meegenomen.’ Hoewel het geen onderdeel vormt van het Erfgoed Dealproject is de uiteindelijke warmtevraag van invloed op de meest geschikte warmteoplossing. Een architect werkt per pand een plan uit dat gefaseerd kan worden uitgevoerd en dat bewoners – op een door hen gekozen moment – als vergunningaanvraag kunnen indienen. Nadat hiermee is gestart, is het streven om na de zomer een principeplan in te dienen. Gelijktijdig worden verschillende alternatieven voor aardgas verder onderzocht evenals hun consequenties – financieel, technisch, ruimtelijk, juridisch – om eigenaren en bewoners te helpen bij hun keuze. Het kiezen voor een aardgasvrije oplossing vraagt volgens Nevens een bredere focus dan alleen betaalbaarheid. ‘Alles is voorlopig duurder dan aardgas, maar als je kiest voor een alternatief heb je het wel geregeld voor de toekomst. Bovendien kan het gunstig zijn voor de waarde van een pand. En als je kiest voor een collectieve oplossing dan hoef je het niet alleen uit te zoeken en te regelen.’

Luchtfoto van het energiecluster Flehite. | Foto Jos Stöver

De middeleeuwse kern van de Amersfoortse binnenstad. | Foto gemeente Amersfoort

Proces in plaats van project
De planning voor de uitvoering is nog onzeker en afhankelijk van de keuzes van de eigenaren – en van de wisselende samenstelling van eigenaren doordat woningen worden verkocht. Marianne Nevens vertelt dat soortgelijke projecten – vanwege de niet-vastomlijnde projectkaders – binnen de gemeente sinds kort niet meer als projecten gelden, maar als processen.
Het onderzoek door de RCE en het Erfgoed Dealproject hebben al vruchten afgeworpen met de samenwerking tussen de teams Energietransitie en Monumentenzorg, en met de prioritering van de historische binnenstad in het nieuwe warmteprogramma. Het verdere proces gaat meer opleveren volgens adviseur Stephanie de Bonth: ‘In dit project leren we over de manier van samenwerken en de resultaten die dit oplevert en ontwikkelen we een methodiek die toepasbaar is in andere delen van de stad en in andere binnensteden met een historische kern.’
Het is de bedoeling om de opgedane kennis met de stad te delen tijdens de duurzame monumentendag en met andere steden via de Federatie Ruimtelijke Kwaliteit, Bestuurlijk Platform Erfgoedgemeenten en Federatie Grote Monumentengemeenten. Dat Amersfoort zijn nek uitsteekt kan op die manier ook uitstralen naar gemeenten met een vergelijkbare opgave.

Hanneke Kruidhof is adviseur monumentenzorg bij de gemeente Amersfoort.

Het kiezen voor een aardgasvrije oplossing vraagt een bredere focus dan alleen betaalbaarheid

Middeleeuwse stad
De historische binnenstad van Amersfoort bestaat uit twee ringen, die twee fases in de groei en versterking van de middeleeuwse stad vertegenwoordigen. De binnenste ring, de kern van de binnenstad, is het oudste. Dit gebied wordt begrensd door de singels en de Muurhuizen, een ring middeleeuwse huizen die de locatie van de eerste stadsmuur markeert. Deze transformatie van stadsmuur naar muurhuis is wereldwijd uniek. De grote tuinen aan het water kenmerken dit erfgoed, evenals de monumentale architectuur die bestaat uit gesloten kappen, forse gemetselde muren met historische vensters en monumentale interieuronderdelen.
De buitenste ring, de schil rondom de oudste kern, wordt gemarkeerd door de plantsoengordel. Deze groene structuur rondom de stad is in de negentiende eeuw op de plek van de tweede stadsmuur gerealiseerd. Kern en schil vormen sinds 1984 samen het rijksbeschermde stadsgezicht Binnenstad.
Kenmerkend voor de Amersfoortse binnenstad zijn onder andere de kleine schaal van de bebouwing, de fijnmazige verkavelingsstructuur met smalle percelen en het historische dakenlandschap met steile kappen.

| Door **Olivier Keij**

Waterharmonica Noorderbos Tilburg

Historisch milieubeheer wordt moderne klimaataanpak

De overwoekerde bezinkbakken op een recente foto. Hier is de instroom nog deels zichtbaar. | Foto Waterschap de Dommel/Gemeente Tilburg

Het drainage- en vloeiveldencomplex is tussen 1919 en 1929 aangelegd, deels als werkverschaffingsproject. | Foto Regionaal Archief Tilburg

Ten noorden van Tilburg, in het hart van Landschap Pauwels, worden in het erfgoedproject 'Waterharmonica Noorderbos' verleden, heden en toekomst functioneel samengebracht. Het initiatief transformeert de historische vloeivelden, oorspronkelijk aangelegd voor het zuiveren van industrieel afvalwater uit de lokale textielindustrie, tot een modern systeem voor waterbeheer met zowel ecologische als cultuurhistorische waarde.

Met het Waterharmonica-project willen Waterschap De Dommel, de gemeente Tilburg en de provincie Noord-Brabant de historische vloeivelden van de lokale textielindustrie nieuw leven inblazen. Het project richt zich op het verbeteren van de waterkwaliteit en het ecologiseren van het effluent van de waterzuiverings-installatie. Hiervoor wordt bestaand erfgoed van de vloeivelden ingezet die in het begin van de twintigste eeuw zijn aangelegd door de Tilburgse textielfabrieken – waaronder bezinkbakken, een pompgemaal en de vloeivelden zelf. Door de bijdrage van de Erfgoed Deal kunnen deze erfgoedelementen opgeknapt en functioneel gemaakt worden.

Klimaatopgaven

Het erfgoed van de vloeivelden wordt ingezet om hedendaagse klimaatuitdagingen aan te gaan. Door de historische infrastructuur te integreren in moderne waterzuiveringstechnieken, verbetert niet alleen de waterkwaliteit, maar wordt ook de cultuurhistorische waarde van het gebied benadrukt en hersteld. Dit draagt bij aan de bewustwording van klimaatopgaven en het behoud van erfgoed voor toekomstige generaties. Met middelen van de Erfgoed Deal kan in dit project extra worden ingezet op het hergebruik van de historische elementen en is het mogelijk om extra ruimtelijke kwaliteit en beleving te realiseren met beplanting en interactieve routes. Het project is bijzonder vanwege de combinatie van historische erfgoedbescherming en moderne milieu-technieken. Het benutten van het vergeten erfgoed, dat oorspronkelijk een vervuilend systeem was, voor een schone leefomgeving is een innovatieve benadering. Het project toont aan hoe het verleden kan helpen bij het vormgeven van duurzame oplossingen voor de toekomst.

Veel afvalwater

De vloeivelden, aangelegd in het begin van de twintigste eeuw, speelden een cruciale rol in de zuivering van afvalwater van de Tilburgse textielfabrieken. In de negentiende eeuw groeide Tilburg uit tot een industriestad, wat tot gevolg had dat de hoeveelheid afvalwater van de bewoners en de industrie sterk toenam. De stad had geen verbinding met grote wateren – alleen drie stroompjes, de Donge, de Zandleij en de Leij, lagen in de buurt. De zogenaamde 'blauwsloten', die afvalwater vanuit de

textielfabrieken afvoerden, loosden net als de riolen ongezuiverd water op deze riviertjes, die vervolgens langs en door de dorpen in de omgeving stroomden. Met name de gemeente Oisterwijk protesteerde hevig tegen deze praktijk en startte eind negentiende eeuw een rechtszaak tegen Tilburg. Om het probleem te verzachten richtte Tilburg in 1903 een vloeiveld in ten westen van de stad, op een complex woeste gronden dat De Witsie heette. Een bijkomend voordeel voor Tilburg was dat op deze wijze de woeste grond kon worden ontgonnen door de aanvoer van voedselrijk water. De vele textielfabrieken aan de Goirkestraat loosden daarna nog ongezuiverd op de Zandleij. Om problemen met de gemeente Udenhout te voorkomen, werd ook ten noorden van Tilburg een aantal vloeivelden aangelegd, samen 140 hectare. De aanleg duurde van 1919 tot 1929. Deze vloeivelden deden tot 1972 dienst, waarna een rioolwaterzuiveringsinstallatie, de AWRI-Noord, hun taak overnam.

Natuurlijke waterzuivering

De vloeivelden zuiverden het afvalwater via bezinking en drainage. Het afvalwater uit de fabrieken werd verspreid over de velden, waar het langzaam door de bodem sijpelde. Daardoor werden verontreinigingen in het water gefilterd en afgebroken door natuurlijke processen. De bezinkbakken en drainagekanalen speelden een cruciale rol in dit systeem, waarbij het water werd gezuiverd voordat het op de rivieren werd geloosd. De fysieke restanten van dit waterzuiveringsysteem lagen tot voor kort onzichtbaar en overwoekerd door het groen in het Noorderbos verscholen.

In het project Waterharmonica Noorderbos worden de bezinkbakken opnieuw in gebruik genomen om het voormalige systeem beleefbaar te maken. De schone Leij wordt naar een idee van kunstenaar Paul de Kort aangeplant met gele en blauwe stinzen en bollen langs de aan- en afvoersloten om de waterzuiverende functie te accentueren. Het pompgemaal wordt duurzaam hersteld om het water uit de vloeivelden terug te pompen. In het Textiel Museum Tilburg en langs de wandelroute door de Waterharmonica zal een informatiefilm over de historische werking van de vloeivelden te zien zijn. Daarnaast maken een wandelroute en QR-codes bij het erfgoed de geschiedenis beleefbaar. Via excursies, symposia en nieuwberichten wordt de kennis en ervaring over deze erfgoedinclusieve aanpak gedeeld met experts en het brede publiek.

Blauwe ader van Tilburg

De Waterharmonica Noorderbos past in de bredere visie van Tilburg op waterbeheer. Tilburg heeft een rijke geschiedenis van waterbeheer, van de blauwsloten die afvalwater afvoerden tot de huidige innovatieve waterzuiveringssystemen. De stad wil water niet alleen als een noodzakelijke hulpbron zien, maar als een blauwe ader die leven en vitaliteit brengt in stedelijke en landelijke gebieden.

De Waterharmonica laat zien hoe historisch erfgoed kan worden geïntegreerd in moderne oplossingen voor waterbeheer, en hoe dit bijdraagt aan een duurzame en leefbare stad. Door de combinatie van innovatieve technieken en respect voor het verleden, wordt een voorbeeld gesteld voor andere steden die vergelijkbare uitdagingen aangaan.

Het Waterharmonica-project maakt deel uit van een groter plan voor landschapsontwikkeling in en rondom Tilburg. Dit plan omvat niet alleen waterbeheer, maar ook de integratie van landbouw, water, recreatie en natuur. Het doel is om een harmonieuze overgang te creëren tussen stedelijke en landelijke gebieden, waarbij duurzaamheid en leefbaarheid centraal staan. Tilburg pakt deze uitdaging grootschalig aan, met projecten die variëren van de aanleg van nieuwe natuurgebieden tot de verbetering van bestaande infrastructuur.

Impressie van de herstelde bufferbakken als onderdeel van de nieuwe Waterharmonica. | Visual Timo Cents Landscape and Urban Design

Voorstel voor de reconstructie van het pompgemaal.
| Visual Timo Cents Landscape and Urban Design

De combinatie van innovatieve technieken en respect voor het verleden, is een voorbeeld voor andere steden met vergelijkbare uitdagingen

De Waterharmonica Noorderbos is een voorbeeld van hoe de stad innovatieve oplossingen implementeert en erfgoed benut om een gezonde en veerkrachtige leefomgeving te creëren.

Integrale benadering

Het project Waterharmonica dient als voorbeeld voor andere steden die te maken hebben met vergelijkbare milieuproblemen. Door de samenwerking tussen allerlei partijen – waaronder de gemeente Tilburg, waterschappen en milieuorganisaties –, worden innovatieve oplossingen voor afvalwaterzuivering en natuurontwikkeling gerealiseerd. Dit project laat zien hoe erfgoed kan worden ingezet om hedendaagse klimaatuitdagingen aan te gaan.

De samenwerking tussen Waterschap De Dommel, de gemeente Tilburg en andere partners zoals de provincie Noord-Brabant, Natuurmonumenten en het Textiel Museum is essentieel voor het succes van het project. Deze integrale benadering zorgt ervoor dat de technische benadering educatieve waarde krijgt.

Het project verbindt stad en land, verleden en toekomst, en biedt een unieke leeromgeving voor inwoners en bezoekers. Zij zullen alleen maar meer kunnen profiteren van de ecologische en cultuurhistorische waarde van het gebied die wordt versterkt door de inzet van moderne technieken en de herwaardering van vergeten erfgoed.

Olivier Keij is programmasecretaris voor de gemeente Tilburg en Waterschap De Dommel. Keij is namens beide organisaties betrokken bij diverse projecten in Landschap Pauwels.

| Door **Kimber Miedema**

Almeleau

Nieuwe wijk met diepe wortels

In het hart van Almelo, achter de historische molen aan de Nieuwstraat, verrijst komende jaren een nieuwe stadswijk: Achter de Molen. Onder de naam Almeleau komt hier een mix van water, erfgoed, wonen en bewoners samen. Dankzij de Erfgoed Deal krijgt erfgoed daarbij een prominente rol – zowel ruimtelijk als sociaal.

Almeleau is geen standaard gebiedsontwikkeling. Het project, onderdeel van de Ontwikkelvisie Almelo Centraal, grijpt terug op de rijke geschiedenis van Almelo, waarin water en migratie als een blauwe draad door de tijd lopen. De Almelose Aa, ooit de levensader van de stad, wordt opnieuw zichtbaar en beleefbaar gemaakt. Deze herontdekking van het waterlandschap vormt de ruggengraat van de nieuwe wijk, met een kleinstedelijke opzet, veel groen en ruimte voor het verleden.
Ook nu al heeft het gebied een sterke sociale structuur, gedragen door bewoners met een gedeelde migratieachtergrond. Moskeeën, theehuizen en buurtwinkels zijn belangrijke plekken voor ontmoeting en informele zorg. Tegelijkertijd kampt de wijk met hittestress, wateroverlast en risico op segregatie. Het project Almeleau speelt hierop in met vergroening, klimaatadaptatie en het versterken van sociale netwerken.

Erfgoed als fundament
Erfgoed is in Almeleau geen decor, maar een inspiratiebron voor ontwerp en ontwikkeling. De wijk wordt opgebouwd rond identiteitsdragers die een nieuwe betekenis krijgen in de openbare ruimte zoals de molen, de Almelose Aa en de moskeeën.
Het Erfgoed Dealproject is gericht op het zichtbaar maken van het verleden en tegelijkertijd het bijdragen aan de leefkwaliteit van morgen. Daarvoor is een aantal keuzes gemaakt. Zo wordt de Aa heringericht. De landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten worden zichtbaar gemaakt voordat de woningbouw van start gaat. Door het herstel van de historische waterloop en natuurvriendelijke oevers – in samenwerking met het waterschap – en door de aanleg van nieuwe wandelpaden en speelplekken ontstaat een aantrekkelijke omgeving die de identiteit van de wijk versterkt. Slingerende paden in Twentse zandtinten, verlaagde oevers, steppingstones met vistrap en natuurlijke speelplekken maken het gebied aantrekkelijk én ecologisch waardevol. Wilgenstruwelen, kruidenrijk grasland en gevarieerde oevervegetatie zorgen voor biodiversiteit en kleur.
Een volgende erfgoedinclusieve keuze betreft de molen, die weer vrij in het veld komt te staan. De molen krijgt zijn prominente plek in het landschap terug: zichtlijnen worden hersteld en het molenplein wordt een groene ontmoetingsplek.
Het realiseren van een zichtas tussen de molen en de moskeeën aan de Laan van de Hoop benadrukt de culturele gelaagdheid van de wijk en maakt religieus erfgoed beleefbaar in de openbare ruimte. De aan deze nieuwe laan gelegen

De Laan van de Hoop kruist straks de Almelose Aa ter hoogte van de nieuwe Yunus Emre moskee. | Foto Gemeente Almelo/Rikkert Harink

Masjid Moskee is een sociaal centrum. Het plein bij de moskee is ontworpen als een intieme, uitnodigende plek, geïnspireerd op Arabische binnenplaatsen met ruimte voor sociaal contact, spelende kinderen en buurtactiviteiten. Hier komen ontmoeting, rust en gemeenschapszin samen.
In Almeleau krijgt iedereen de kans om zelf te bouwen. Met smalle kavels en collectieve bouwmogelijkheden wordt realisatie van een eigen woning voor meer mensen mogelijk. De gemeente ondersteunt bewoners met gratis architectenbegeleiding en een kwaliteitsteam dat waakt over de samenhang en identiteit van de wijk. In gevels van nieuwe woningen is ruimte voor culturele expressie. Bij zelfbouw worden bewoners gestimuleerd om hun culturele identiteit te vertalen in de architectuur. Zo ontstaat een straatbeeld dat de diversiteit van de wijk weerspiegelt.
Materieel en immaterieel erfgoed – zowel gebouwen als gebruiken, verhalen en netwerken – worden gekoesterd. Moskeeën, theehuizen en buurtwinkels blijven belangrijke plekken voor ontmoeting en informele zorg.

Leren en delen

Almeleau is een voorbeeld van integrale gebiedsontwikkeling. Gemeente Almelo, Waterschap Vechtstromen, provincie Overijssel, erfgoedorganisaties, woningcorporaties, bewoners en maatschappelijke partners werken samen aan een wijk die sociaal, ecologisch en cultureel in balans is.
Het project is bovendien een ‘lerende omgeving’ waarin erfgoed, samenleving en ruimtelijke ontwikkeling elkaar versterken. Door het project op te zetten als een open leerproces, ontstaat ruimte voor participatie, kennisdeling en betekenisgeving.
Zo hanteert Almeleau een ‘inclusieve participatieaanpak’ met methoden die recht doen aan de diversiteit van de wijk, zoals meertalige bijeenkomsten, visuele werkvormen, wandelgesprekken en creatieve ateliers. Bewoners, ondernemers, jongeren en ouderen worden betrokken bij het ontwerp en de invulling van hun leefomgeving.
Publiekscommunicatie krijgt vorm in een toegankelijke projectpagina: het digitale hart van de leeromgeving. Hier worden plannen, verhalen, inzichten en voortgang gedeeld. De pagina maakt zichtbaar hoe erfgoed en samenleving samenkomen, hoe keuzes tot stand komen, en welke lessen onderweg worden geleerd.
Erfgoed wordt in Almeleau niet alleen beschermd, maar ook beleefbaar gemaakt. Wandelroutes, informatieborden, natuurlijke speelplekken en ontmoetingsplekken maken het verleden zichtbaar in het dagelijks leven. Via lokale initiatieven, zoals buurtwandelingen, verhalenroutes en tijdelijke exposities, kan iedereen het erfgoed ervaren met hoofd, hart en handen.
De leeromgeving wordt gedragen door een breed partnerschap van gemeente, waterschap, provincie, ontwikkelaars, ondernemers, erfgoedorganisaties en bewoners. Door samen te werken aan concrete opgaven – van klimaatadaptatie tot sociale cohesie – groeien wederzijds begrip en gezamenlijke verantwoordelijkheid.
De leeromgeving krijgt ook vorm in de wijk zelf, via buurtactiviteiten zoals workshops, excursies, oogstfeesten en culturele evenementen. Deze laagdrempelige activiteiten versterken de band tussen bewoners en hun omgeving, en bieden kansen om samen te leren, te maken en te vieren.
Samen met het Stedelijk Museum Almelo en Het Verhaal van Twente wordt het erfgoed in Almeleau ook voor educatie ingezet. Scholen, jongerenorganisaties en culturele instellingen worden betrokken bij het ontwikkelen van lesmateriaal, erfgoedroutes en interactieve programma’s. Zo wordt het verleden doorgegeven aan volgende generaties.
Een cultuurstructuurkaart brengt de historische en culturele schatten van het gebied in beeld. Deze kaart is de basis voor ontwerpkeuzes, participatie en communicatie.

Voorbeeldwerking

De ruimtelijke inrichting van Almeleau is gebaseerd op erfgoedinclusieve ontwerpprincipes. Historische structuren, zoals de akkerverkaveling rond de molen en de loop van de Aa, worden vertaald naar eigentijdse vormen. De directe omgeving van de molen wordt heringericht, de moskeeën krijgen een prominente plek aan de Laan van de Hoop en gevels mogen culturele expressies van de bewoners bevatten.
Voor de gemeente Almelo is Almeleau meer dan een gebiedsontwikkelingsproject – het is een kans om erfgoed niet alleen te bewaren, maar het actief te laten meebouwen aan de stad van morgen en aan de actuele opgaven en ambities. Zo herkennen inwoners hun eigen verhalen en identiteit in de wijk en krijgen zij ruimte om mee te denken en mee te doen. De bijdrage vanuit de Erfgoed Deal heeft dit mogelijk gemaakt.
Deze aanpak waarin de kracht van het verleden én de stem van de gemeenschap samenkomen, biedt ook inspiratie voor projecten buiten Almelo. Almeleau wordt daarmee voorbeeld van een plek waar de kracht van de gemeenschap zichtbaar is en waar inwoners richting geven aan de ambities van de stad.

Kimber Miedema is adviseur Erfgoed & Archeologie bij de gemeente Almelo.

Laan van de Hoop, met zicht op de molen.
| Beeld Gemeente Almelo

Via initiatieven als buurtwandelingen, verhalenroutes en exposities kan iedereen het erfgoed ervaren met hoofd, hart en handen

De Almelose Aa. | Beeld Gemeente Almelo

| Door **Derk Bijmolt** en **Gitta op den Akker**

Oldambt-Nijambt, nieuw leven op oude erven

Duurzame toekomst voor de kathedralen van de Graanrepubliek

Wuivende graanvelden, een eindeloze horizon en een weids uitzicht, dat is het landschap van de 'Graanrepubliek' van Oldambt in Noordoost-Groningen. Door schaalvergroting is het aantal agrarische bedrijven flink gedaald en die trend zet door. Gevolg: leegstand en verval van Oldambtster boerderijen. Deze Erfgoed Deal draagt bij aan de transformatie van agrarisch erfgoed voor een toekomstbestendig landelijk gebied.

Ter bevordering van de 'brede welvaart' in de regio startte de gemeente Oldambt in 2024 met het Koepelproject Graanrepubliek Oldambt, waarin erfgoedontwikkeling een van de pijlers is voor de gebiedsontwikkeling. De gemeente onderstreepte hiermee het belang van een nieuw leven voor de historische boerderijen. Een nieuwe economische invulling zorgt ervoor dat de boerderijen ook in de toekomst onderhouden kunnen worden en boerderijen met een nieuwe functie dragen bij aan een leefbaar platteland.
Met een 'Boerderijenloket' ondersteunt de gemeente boerderijeigenaren bij plannen voor restauratie en herbestemming. Het loket is de vraagbaak voor alle boerderijeigenaren in de gemeente en helpt hen bij vragen over subsidies, verduurzaming, herbestemming en vergunningen. Er blijken inmiddels genoeg plannen voor herbestemming te zijn, maar de omvang van de gebouwen is een hindernis – met name voor de financiering. Tegelijkertijd is er behoefte aan concrete voorbeelden: welke functies zijn kansrijk en hoe zijn ze in de kolossale boerderijen in te passen? De Erfgoed Deal gaat met name op dit laatste punt het verschil maken.

De Graanrepubliek
In zijn boek 'De Graanrepubliek' beschreef Frank Westerman de historie van het gebied. In de achttiende en negentiende eeuw profiteerde de streek van rijke graanoogsten die grote welvaart brachten. Met de bouw van herenboerderijen lieten de boeren hun rijkdom zien. Deze Oldambtster boerderijen met monumentale schuren voor de opslag van het graan steken ook nu nog als kathedralen af tegen de horizon.
Maar de tijden zijn veranderd. Er wordt nog steeds geboerd op de vruchtbare grond, maar door voortgaande schaalvergroting worden bedrijven samengevoegd en komen de grote boerderijen vrij. Herbestemming is niet eenvoudig vanwege de enorme omvang van de schuren. De onderhouds- en stookkosten zijn voor particulieren nauwelijks op te brengen. Daar komt in sommige gevallen nog aardbevingsschade bij. Gevolg is dat gaandeweg steeds meer boerderijen worden verwaarloosd of leeg staan te wachten op wat de toekomst brengt. In de documentaire 'Huilende bruiden' (2024) laat documentairemaker Tom Tieman ze aan het woord, deze verweesde boerderijen. Cultureel erfgoed van de bovenste plank, maar zijn ze wel te behouden voor de toekomst?
Het aantal agrarische bedrijven daalde tussen 2000 en 2023 met 38 procent, en die trend zet door. De grond wordt verkocht aan naastgelegen agrarische bedrijven en de boerderijen komen leeg te staan. De omvang van deze schuren is voor Nederlandse begrippen uitzonderlijk: de driebeukige schuren zijn met een oppervlakte van 900 vierkante meter of meer erg groot. Een lengte van 50 meter, een breedte van 23 meter en een hoogte van 12 meter is niet uitzonderlijk. En het zijn er veel: 342 historische boerderijen waarvan 75 procent met een

Oude glorie en verval gaan in Oldambt hand in hand. | Foto S. Michalski

Alleen met nieuwe functies hebben de boerderijen een toekomst. | Foto S. Michalski

beschermde status als monument of karakteristiek pand. De gemeente Oldambt en haar inwoners hechten veel waarde aan deze Oldambtster boerderijen die zo verbonden zijn met de geschiedenis van de streek. Ze zien echter ook dat de boerderijen door leegstand en gebrek aan functionaliteit steeds meer symbool staan voor achteruitgang. Een derde van de monumentale boerderijen is in matige tot slechte staat, sommige zijn vervallen tot ruïne. Dat doet niet alleen afbreuk aan het karakter van het gebied, het zorgt ook voor verloedering en ongewenste activiteiten. En dat versterkt de neerwaartse spiraal in een regio die toch al te kampen heeft met vergrijzing en teruglopende economische bedrijvigheid.

Ondergeschoven kindje

In het Erfgoed Dealproject 'Oldambt-Nijambt, nieuw leven op oude erven' wordt langs drie sporen gewerkt aan de transformatie van agrarisch erfgoed. Het eerste spoor is het realiseren van vijf herbestemmingen van karakteristieke boerderijen. Deze projecten worden door een onafhankelijke commissie geselecteerd op basis van vier criteria: erfgoedwaarde, meerwaarde voor de regio, verduurzaming en haalbaarheid. Projecten die hieraan voldoen kunnen vanaf begin 2026 een financieel steuntje in de rug aanvragen. Daarnaast krijgen eigenaren vanuit het project ondersteuning van een landschapsarchitect om te zorgen voor een goede landschappelijke inpassing van het erf – vaak een ondergeschoven kindje bij herbestemmingen. De vijf projecten zijn zo een voorbeeld voor andere toekomstige herbestemmingen.
Het tweede spoor zet in op het toepassen van biobased materialen. Eigenaren en reguliere bouwbedrijven deinzen daar vaak nog voor terug. Er is voldoende aanbod, maar de vraag moet verder gestimuleerd worden. In samenwerking met het landelijke programma 'Building Balance' krijgen bouwbedrijven die betrokken zijn bij de herbestemming ondersteuning bij de keuze voor en het toepassen van biobased materialen. Bij de keuze voor de materialen wordt zoveel mogelijk gebruikgemaakt van lokale ketens – biobased materialen uit de regio, zoals hennep, vlas en stro. Het project laat daarmee zien hoe ook bij de transformatie van historische gebouwen de leus 'van land tot pand' concreet kan worden gemaakt.
Tot slot het derde spoor: onderzoek naar belemmerende wet- en regelgeving bij de transformatie van boerderijen. Zo is regelgeving vaak weinig flexibel voor nieuwe functies of mogelijkheden voor wonen, ontbreekt het aan afstemming tussen verschillende beleidsterreinen en aan duidelijkheid vooraf. In dit project wordt planologische kennis ingehuurd om regelgeving tegen het licht te houden en oplossingen te bedenken die transformatie mogelijk maken mét behoud van erfgoedwaarden. De uitkomsten worden gebruikt als input voor de nieuwe omgevingsplannen van de gemeente Oldambt, naburige gemeenten en de provincie Groningen.

Transformatie van de Oldambtster boerderij Hoogheem in het dorp Nieuwolda. | Foto S. Michalski

Bijdragen aan leefbaarheid

Tijdens het project wordt op verschillende manieren de opgedane kennis gedeeld. Het Boerderijenloket deelt de ervaringen uit de vijf herbestemmingsprojecten in een werkgroep van boerderijeigenaren. Met regionale bouwbedrijven wordt in workshops en excursies kennis over biobased materialen gedeeld. Eigenaren krijgen via voorlichtingsavonden en een brochure informatie over de mogelijkheden van circulaire bouwmaterialen. Hierbij wordt niet alleen samengewerkt met Building Balance, maar ook met kennis- en innovatieplatform BuildinG van de Hanzehogeschool en de Vereniging Circulair Groningen-Drenthe. De ervaringen van de landschapsarchitecten worden tot slot verwerkt in een leidraad voor erftransformaties voor eigenaren, gemeenten en architecten in Groningen. Het project is van belang als voorbeeld voor al die boerderijen die op een nieuwe bestemming wachten. De ambitie van de gemeente Oldambt is duidelijk: het wil een gemeente zijn 'waarin de historische boerderijen door hun spreiding, staat en functie duurzaam bijdragen aan de leefbaarheid – de "brede welvaart" – en de gebiedsidentiteit van het Oldambt. De gemeente zet zich in voor toekomstbestendige boerderijen.'
Nieuwe functies, nieuwe materialen, nieuw leven: wie in 2040 door het Oldambt reist, ziet een karakteristiek en weids gebied, dat ruimte biedt aan agrarische bedrijven én aan nieuwe bedrijvigheid. Een vitaal gebied met een herkenbare eigen identiteit, waarin de kathedralen van de Graanrepubliek een nieuwe toekomst hebben gekregen.

Derk Bijmolt, coördinator van het Boerderijenloket, gemeente Oldambt, en Gitta op den Akker, specialist agrarisch erfgoed.

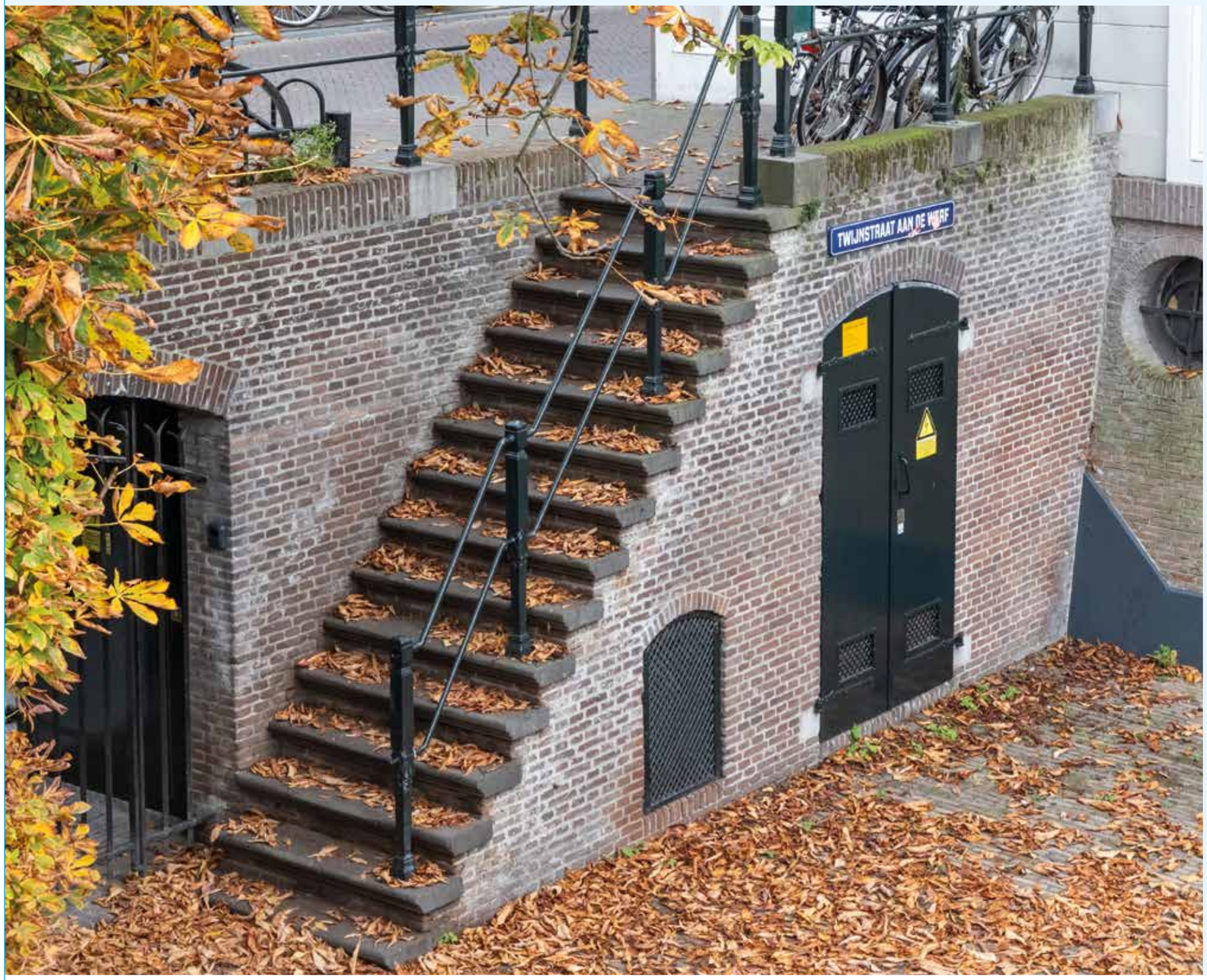
De boerderijen zijn cultureel erfgoed van de bovenste plank, maar zijn ze wel te behouden voor de toekomst?

De spreiding van historische boerderijen in de gemeente Oldambt. Beige is het oude land, lichtgroen zijn de jongere Dollardpolders. | Kaart Boerderijenprogramma Oldambt

De boerderijen in Oldambt zuchten onder mijnbouwschade, leegstand en achterstallig onderhoud. | Foto S. Michalski

Inpandige oplossing: elektriciteitshuisje onder de straat, nabij Twijnstraat aan de Werf 1. | Foto Gemeente Utrecht

| Door **Mirjam Roling**

Elektriciteitshuisjes Utrechtse Binnenstad

Oude stad verwelkomt nieuwe energie

De vraag naar elektriciteit groeit en daarom heeft Utrecht zo'n achthonderd nieuwe elektriciteitshuisjes nodig, waarvan er enkele tientallen in de openbare ruimte van de Binnenstad komen. In dit gebied vol monumenten, kronkelende straatjes en eeuwenoude grachtstructuren en werven krijgen deze huisjes dankzij de Erfgoed Deal een aangepast uiterlijk waarmee ze beter opgaan in het beeld van de historische stad.

Netbeheerder Stedin is momenteel bezig het elektriciteitsnet aan de randen van de steden te verzwaren. Daar is voldoende openbare ruimte beschikbaar, waardoor de noodzakelijke nieuwe elektriciteitshuisjes relatief gemakkelijk een plek kunnen krijgen. Het ontbreekt echter aan ervaring voor het buurtsgewijs uitbreiden van het elektriciteitsnet in historische binnensteden en dorpskernen. Daar is veel minder fysieke ruimte om de huisjes te plaatsen en de standaardmodellen van de netbeheerders schieten daar tekort. Hier ligt dus een esthetische uitdaging voor gemeenten en netbeheerders.
Zolang er geen landelijke kaders, beleid of financiële ondersteuning vanuit het Rijk beschikbaar zijn, moeten oplossingen komen uit lokale samenwerking. Dit project biedt een uitgelezen kans om slimme, erfgoedwaardige oplossingen voor complexe inpassingsvraagstukken te ontwikkelen. De opgedane kennis en ervaring kunnen dienen als bouwstenen voor nationaal beleid en toekomstige stedelijke projecten.

Complexe opgave
Utrecht is een stad in transitie en de snelle elektrificatie van de samenleving vraagt om een forse uitbreiding van de elektriciteitsinfrastructuur. Utrecht staat de komende jaren voor de uitdaging van het aanleggen van honderden kilometers kabels en het plaatsen van achthonderd elektriciteitshuisjes. In de oude Binnenstad, waar de openbare ruimte beperkt is en ondergrondse infrastructuur vaak al vol ligt, is die opgave bijzonder complex. De binnenstad telt circa tweeduizend rijks- en gemeentelijke monumenten en maakt deel uit van een rijksbeschermd stadsgezicht met een hoge erfgoedwaarde. Netbeheerder Stedin werkt veelal met gestandaardiseerde modellen voor deze elektriciteitshuisjes. Het zijn groene en grijze huisjes, die doorgaans snel en kostenefficiënt geplaatst kunnen worden. 'De standaardmodellen van net-

beheerders passen vaak niet goed in een historische omgeving zoals in de Binnenstad van Utrecht', aldus Hasse de Boer, projectleider energietransitie bij de gemeente Utrecht. 'Daarom zoeken we creatieve oplossingen die passen bij het stadsbeeld.'

Erfgoedwaardige buitenschillen

Uniek aan het Utrechtse project is dat het elektriciteitshuisje zelf al vaststaat in vorm en techniek, maar de buitenkant, de zogenaamde buitenschil, nog volledig open is. 'Wat dit project bijzonder maakt, is dat we de buitenschil van het huisje nog gaan ontwikkelen', zegt De Boer. 'Dat betekent dat we ruimte hebben voor ontwerp, creativiteit en samenwerking. We weten nog niet hoe het eruit zal zien en dat is juist de kracht.' De buitenschil wordt ontworpen in samenwerking met bewoners, ontwerpers en andere betrokkenen. Het doel is een reeks nieuwe, schaalbare en erfgoedwaardige schilvarianten te ontwikkelen, die passen binnen de eisen van Stedin en tegelijkertijd recht doen aan de identiteit van de binnenstad.

De aanpak bestaat uit verschillende fasen. In de onderzoeksfase worden geschikte locaties onderzocht, waarbij ook archeologisch en cultuurhistorisch bureauonderzoek plaatsvindt. Daarbij staat de locatie vast, maar niet de vormgeving: hoe moet een huisje eruitzien zodat het opgaat in zijn omgeving, of die zelfs versterkt? 'We denken bijvoorbeeld aan panelen met kunst of verhalen over de plek, een ontwerp dat ruimte biedt om te zitten of water te tappen, een vergroend huisje, of een constructie die aansluit bij de historische uitstraling van de omgeving. We laten ons daarbij graag verrassen door ideeën die recht doen aan de plek en zijn geschiedenis', legt De Boer uit.

Ontwerpen met de stad

Onder het motto 'Samen stad maken' organiseert de gemeente samen met architectuurcentrum Aorta, Hogeschool voor de Kunsten Utrecht (HKU), Stedin, Nimeto en andere partners een ontwerpwedstrijd. Bewoners, studenten, ontwerpers en kunstenaars worden opgeroepen om creatieve voorstellen te doen voor de buitenschil van het huisje. Uit alle inzendingen worden drie ontwerpen geselecteerd die verder uitgewerkt worden. De inzendingen worden voorgelegd aan bewoners die vervolgens kunnen stemmen op hun voorkeur, waarna per locatie een definitieve buitenschil wordt gekozen.
'We willen bewoners niet alleen informeren, maar ook betrekken bij het ontwerp en de realisatie', zegt De Boer. De historische vereniging Oud-Utrecht levert inhoudelijke kennis over de stadsgeschiedenis, terwijl ruimtelijke-kwaliteitsorganisaties als Het Oversticht en de Commissie Omgevingskwaliteit Utrecht meedenken en waken over de inpassing in het stadsbeeld. De combinatie van vakmanschap, participatie en technische haalbaarheid staat voorop. Belangrijk is ook dat het eindresultaat schaalbaar en betaalbaar blijft, zodat deze aanpak in andere steden als voorbeeld kan dienen.

Verhalen vertellen

Erfgoed speelt in dit project niet alleen een beschermende rol, maar dient ook ter inspiratie. Zo kunnen elektriciteitshuisjes verhalen vertellen over de geschiedenis van de plek, via beeldmateriaal, tekstpanelen of zelfs de vórm van de schil. Denk aan een huisje dat verwijst naar de contouren van een verdwenen stadspoort, of dat het verhaal vertelt van het gilde dat vroeger op die locatie actief was.
Sommige huisjes worden inpandig geplaatst, bijvoorbeeld in bestaande werfkelders langs de Oudegracht. Hier zijn al meerdere transformatorruimtes geïntegreerd, die bij renovatie worden opgewaardeerd. Deze aanpak biedt niet alleen ruimtelijk voordeel, maar draagt ook bij aan het behoud en hergebruik van erfgoed. In andere gevallen wordt het huisje onderdeel van een vergroend element in de openbare ruimte met gevelgroen, bankjes of watertappunten.

Andere steden inspireren

De energietransitie raakt aan ieders leefomgeving. Door bewoners actief te betrekken bij het ontwerp en de inpassing van de huisjes, neemt hun betrokkenheid toe, net als het draagvlak voor de transitie. Kostenbeheersing wordt bereikt door gebruik te maken van industriële productieprocessen en standaardisatie van de schilvarianten.
De energietransitie vraagt om snelheid, maar ook om zorgvuldigheid. Juist in de historische binnenstad van Utrecht wordt zichtbaar hoe belangrijk die balans is.
Dit project laat zien dat duurzaamheid en erfgoed elkaar niet uitsluiten, maar juist ook kunnen versterken. Met hun erfgoedwaardige uitstraling versterken de nieuwe elektriciteitshuisjes de ruimtelijke kwaliteit van de Binnenstad. Geschiedenis en toekomst komen zo letterlijk samen. De Utrechtse aanpak kan een voorbeeld zijn voor andere gemeenten met vergelijkbare opgaven. Zo is het plan om te zijner tijd excursies te organiseren langs gerealiseerde huisjes. Daarnaast wordt gewerkt aan een inpassingsgids en andere kennisproducten, waarmee het project op landelijk niveau navolging kan krijgen. 'We willen met dit project niet alleen Utrecht helpen, maar ook andere steden inspireren', zegt Hasse de Boer. 'Wat hier werkt, kan elders ook werken, als we het maar slim aanpakken.'

Mirjam Roling is communicatieadviseur bij de gemeente Utrecht.

Onder één dak: Utrechts elektriciteitshuisje met café en restaurant nabij Jongeneelwerf 28. | Foto Gemeente Utrecht

Bestaand Utrechts elektriciteitshuisje met een decoratief paneel, nabij Griftstraat 130. | Foto Gemeente Utrecht

Elektriciteitshuisjes kunnen verhalen vertellen over de geschiedenis van de plek, via beeldmateriaal, tekstpanelen of zelfs de vorm van de schil

ENCI Maastricht

Nieuwe energie voor historische cementfabriek

Op het voormalige fabrieksterrein van de Eerste Nederlandse Cement Industrie (Enci) in Maastricht komt de 'Energie & Water Hub', waar erfgoed, energie en water samenkomen. Dit Erfgoed Dealproject speelt in op maatschappelijke opgaven zoals de energietransitie en duurzaam watergebruik, en laat zien hoe industrieel erfgoed een motor kan zijn voor een duurzame toekomst.

| Door **Victor van der Stouwe**

Centraal in het Erfgoed Dealproject staat de herontwikkeling van een deel van Oven 8, een van de vijf rijksmonumenten op het Enci-terrein. De bijbehorende Klinkerhal, ooit het hart van de cementproductie, wordt getransformeerd tot een centrum voor kennis, beleving en innovatieve bedrijvigheid. Hier leren bezoekers over duurzame energie, waterbeheer en erfgoed. De hal krijgt zonnepanelen, batterijsystemen, waterfilters en ruimte voor exposities, workshops en lezingen. Op het uitgestrekte terrein van 33 hectare staan gebouwen die eenvoudiger te herbestemmen zijn. Frans Bastiaens, wethouder Stedelijke Ontwikkeling en Cultuur van de gemeente Maastricht vindt het juist daarom bijzonder dat de gebiedsontwikkeling op het Enci-terrein hiermee start: 'Oven 8 is een complex en kwetsbaar monument. Door hier bewust mee te beginnen, voorkomen we dat dit markante deel van het erfgoed in verval raakt of zijn betekenis verliest.'
Architectenbureau Rademacher de Vries (RDVA), verantwoordelijk voor het stedenbouwkundige plan en ontwerp van de Energiehub, verbindt het robuuste industriële karakter van de locatie met duurzame ambities. Eigenaar van het voormalige fabrieksterrein Harry van der Hoorn benadrukt: 'Met dit project laten we zien dat erfgoed niet alleen bewaard moet worden, maar ook kan bijdragen aan een duurzame toekomst.'

Duurzame regio
De hub biedt oplossingen voor netcongestie en klimaatbestendigheid. Duurzame energie wordt lokaal opgewekt, opgeslagen en gedeeld. Groevewater, het water uit de naastgelegen groeve waar jarenlang mergel werd gewonnen voor de cementproductie van Enci, wordt nu nog onbenut afgevoerd naar de Maas. In de nieuwe situatie wordt het

Zicht op het Enci-terrein vanaf de groeve. Op de voorgrond het Oven 8-complex. Uiterst links de Klinkerhal. | Foto Riccardo di Vecchi

ingezet voor industriële processen en grijswatergebruik. De opbrengsten komen ten goede aan bestaande bedrijven, Natuurmonumenten en toekomstige gebruikers van het terrein. Op termijn levert de hub ook een bijdrage aan de omgeving van het Enci terrein, waar vergelijkbare uitdagingen spelen op het vlak van energievoorziening en waterbeheer. Door toepassingen en kennisdeling ontstaat een bredere impact die de transitie naar een duurzame regio versnelt.
De Klinkerhal is een schakel tussen het bedrijventerrein en de groeve, en de eerste publiek toegankelijke erfgoedlocatie. Hier wordt het verhaal verteld van de cementindustrie, de natuur en de rol van de mens in het landschap.

Monumentale elementen
Het Enci-terrein kent een rijke geschiedenis. Vanaf 1926 werd hier cement geproduceerd uit mergel afkomstig van de Sint-Pietersberg. Het is niet overdreven te beweren dat een groot deel van Nederland uit fijngemalen Pietersberg bestaat. Met name tijdens de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog was er grote behoefte aan cement en beton. Niet alleen in de woningbouw, maar ook bij de aanleg van de rijkswegen en de Deltawerken. De Klinkerhal, gebouwd in 1968, was een cruciale schakel in het productieproces en groeide uit tot een beeldbepalend onderdeel van het terrein.
Vanaf 2009 is er toegewerkt naar de transformatie van het gehele Enci-gebied. Het bedrijf Enci werkte hierin samen met de provincie Limburg, de gemeente Maastricht, Natuurmonumenten en de bewonersorganisatie SPA (Sint Pietersberg Adembenemend).
Na het stoppen van de cementproductie in 2020 kwam het terrein in handen van een nieuwe eigenaar, die samen met partners werkt aan plannen voor het gebied.
De groeve zelf is overgedragen aan Natuurmonumenten, dat hem beheert en zich inzet voor natuurontwikkeling en de groeve wil behouden als cultuurhistorisch erfgoed. Het gecontroleerd wegpompen van groevewater speelt daarbij een sleutelrol: het voorkomt dat de groeve volledig onderloopt en maakt ruimte voor biodiversiteit, recreatie en educatie.
De herontwikkeling van de Klinkerhal is niet alleen een fysieke transformatie, maar ook een inhoudelijke. Wat ooit een vervuilende cementfabriek was, wordt nu een plek voor duurzame energie en publieke beleving. De installaties en transportbanden blijven zichtbaar en worden ingezet als monumentale elementen in het nieuwe ontwerp. De hal krijgt een tribune opgebouwd uit gerecyclede grondstofruggen. Langgerekte vormen van restmaterialen zoals gebroken beton en mergelgruis, geven het industriële verleden een plek in de toekomst. Een uitkijkpunt en een interactieve lichtinstallatie maken het actuele energieaanbod zichtbaar en voelbaar, als symbool van transitie en hergebruik.

Zonne-energie in batterijen
Het projectteam Gebiedsontwikkeling Enci Maastricht voert namens de eigenaar de regie over de herontwikkeling van het terrein. In nauwe samenwerking met de gemeente Maastricht, provincie Limburg, Natuurmonumenten, bewonersorganisatie SPA), RDVA en lokale onderwijs- en erfgoedinstellingen wordt gewerkt aan een toekomstbestendig gebied waarin erfgoed, natuur en innovatie samenkomen. Oud-Enci-medewerkers en buurtbewoners leveren verhalen en ideeën aan voor de inrichting van het centrum. Ivan Roos van het ontwikkelteam zegt: ‘We bouwen aan een gemeenschap, niet alleen aan een gebouw. Voor huidige én toekomstige generaties, met oog voor duurzaamheid en respect voor het industriële verleden van Zuid-Limburg.’
De Energie & Water Hub vormt het kloppend hart van de duurzame transitie op het Enci-terrein. Op het dak van de Klinkerhal wordt zonne-energie opgewekt en opgeslagen in batterijen, met teruglevering aan gebruikers op het terrein. Een deel van de energie wordt ingezet voor de groevepomp van Natuurmonumenten, die het waterpeil reguleert. Het energiesysteem is modulair en opschaalbaar, zodat het kan meegroeien met de ontwikkeling van het gebied. Daarmee biedt het niet alleen een oplossing voor de huidige energiebehoefte, maar ook een flexibel fundament voor toekomstige toepassingen.
Het groevewater wordt gefilterd en ingezet als grijswater voor toiletten, koeling en spoeling. Een waterkrachtinstallatie dient als batterij: bij een overschot aan zonne-energie wordt water omhoog gepompt, en via een turbine wekt het vallende water vervolgens energie op.

Het voormalige Oven 8-complex wordt deels hergebruikt voor de nieuwe energie- en waterhub. | Foto Jos Stover/RCE

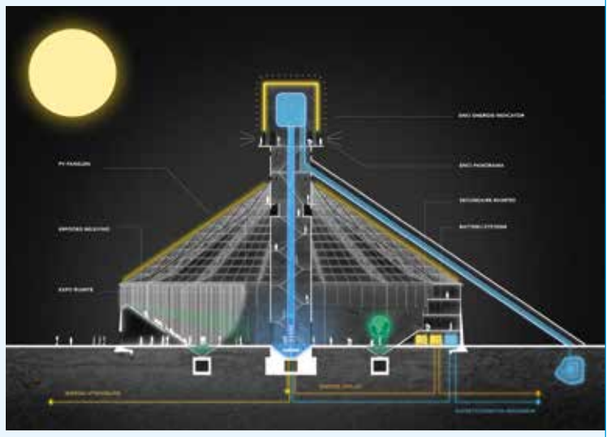
Toekomstbestendig maken
Het project is opgezet als een *living lab* en leeromgeving. Via seminars, workshops en samenwerking met onderwijsinstellingen zoals de Zuyd Hogeschool en de Universiteit Maastricht wordt kennis gedeeld. De hub wordt zo een inspiratiebron voor andere herbestemmingsprojecten in Nederland en Europa.
De combinatie van erfgoed, duurzaamheid en participatie kenmerkt het project. De opgedane kennis over het toekomstbestendig en beleefbaar maken van industrieel erfgoed wordt gedeeld via een leerplatform en kan bijdragen aan transities op andere locaties.
De opening van de hub staat gepland voor 2028. De totale investering bedraagt 3,6 miljoen euro. De eigenaar draagt het grootste deel bij, met aanvullende steun van de gemeente Maastricht, de provincie Limburg en een inmiddels toegekende bijdrage van 381.000 euro vanuit de Erfgoed Deal. De bijdrage van de Erfgoed Deal is essentieel om het erfgoed toekomstbestendig te maken en te koppelen aan maatschappelijke opgaven. De planning voorziet in een gefaseerde aanpak: van ontwerp en vergunningen in 2026 tot uitvoering in 2027 en opening in 2028.

Victor van der Stouwe is woordvoerder en communicatieadviseur voor het projectteam dat verantwoordelijk is voor de Gebiedsontwikkeling ENCI Maastricht.

Het gecontroleerd wegpompen van groevewater speelt een sleutelrol: het voorkomt dat de groeve volledig onderloopt

De toekomstige energie- en waterhub verbindt het bedrijventerrein met de groeve. | Visual Rademacher de Vries Architecten

Een doorsnede van de Klinkerhal als onderdeel van de energie- en waterhub. | Visual Rademacher de Vries Architecten

Uitzicht vanaf het Land van Heren van Herlaar over het Bossche Broek met aan de horizon de stad 's-Hertogenbosch. | Foto Waterschap De Dommel

| Door **Xandor Eblé**

Het land van de Heren van Herlaar

Duurzaam droge voeten in historisch waterlandschap

In het door de geschiedenis getekende landschap tussen 's-Hertogenbosch, Vught, Esch en Sint-Michielsgestel staat het waterschap De Dommel voor de opgave ruim 25 kilometer dijk te versterken in een van de oudste waterlandschappen van Brabant. Van middeleeuwse dijken en watermolens tot de waterlinies uit de Tachtigjarige Oorlog en rivierverbetering uit de twintigste eeuw – elk tijdperk liet zijn sporen na.

Waar het in de twintigste eeuw veilig leek achter de Maaswerken en regionale rivierverbeteringen, bleek de werkelijkheid anders. In de jaren negentig kende de Maas en Waal tot driemaal toe extreme winterafvoeren die gepaard gingen met zeer hoge waterstanden. In de winter van 1994-'95 leidde het hoogwater op de Maas tot een overstroming van de Dommel, waarbij het Bossche Broek volliep, en zelfs de A2 onder water kwam te staan.
Terugkijkend was deze reeks van piekafvoeren een vroege waarschuwing voor de effecten van klimaatverandering op het gedrag van onze rivieren. We weten nu dat dit vaker zal voorkomen en dat het risico op overstromingen in de regio 's-Hertogenbosch toeneemt.
Door dit overstromingsrisico keert het belang van een optimaal functionerend regionaal afvoer- en bergingssysteem terug. (Her-)introductie van een systeem van overstroombare leidijken met achterliggende keerdijken zou de waterveiligheid flink kunnen verbeteren. De keerdijken – op de overgangen van het beekdal naar de hogere gronden – vormen dan een gesloten stelsel van regionale keringen die het achterland beschermen tegen het buitenwater. De al aanwezige direct aan de rivier gelegen dijken dienen dan om het water in tijden van extreme afvoeren in de richting van de spuisluizen aan de Maas te leiden. Deze zogenaamde leidijken krijgen dan een ondersteunende functie binnen het waterstaatkundig systeem van afvoeren en bergen.

Zichtbaar maken
Samen met Brabants Landschap en de provincie Noord-Brabant werkt het waterschap De Dommel aan het Erfgoed Dealproject 'Het Land van Heren van Herlaar', een project waarin dijkversterking, natuurontwikkeling en erfgoed hand in hand gaan. Eeuwenoude dijken worden hersteld en ingezet voor de waterveiligheid van het gebied. Doel: een wa-

terveilig landschap dat zijn geschiedenis niet uitwist, maar juist zichtbaar maakt.
Het Erfgoed Dealproject betreft de revitalisatie van de in het landschap vaak nog aanwezige historische keringen en het opwaarderen ervan tot regionale waterkeringen (de dijken die het water uiteindelijk moeten keren). De revitalisatie betekent een dijkverbetering over een lengte van ruim 25 kilometer. Het Erfgoed Dealproject richt zich op het twee kilometer lange dijktracé tussen de historische boerderij Oud-Herlaar, veerhuis 't Vaantje en landgoed Haanwijk – drie rijksmonumenten die als parels in het landschap door de dijk met elkaar verbonden zijn. Door deze keerdijken weer hun historische functie als waterkering terug te geven, verdwijnen ze niet uit de 'waterschapslegger' (wettelijk handboek voor beheer en onderhoud van dijken). Hiermee voorkomt het waterschap de mogelijke teloorgang en versterkt het de beleefbaarheid van dit door het water gedomineerde landschap.

Eeuwenoude dijken worden hersteld en ingezet voor de waterveiligheid van het gebied

'Behoud door ontwikkeling'
Historische dijken en wallen vormen het geraamte van het gebied. Ze vertellen het verhaal van een landschap waarin water altijd de hoofdrol speelde. In het 'Ruimtelijk Kwaliteitskader Hoogwaterbescherming Vught e.o.' is deze rijkdom in kaart gebracht. Het kader, opgesteld door Strootman Landschapsarchitecten, beschrijft hoe de dijken – met hun ecologische, cultuurhistorische en landschappelijke waarden – de basis vormen voor de nieuwe ontwerpen. Hierin staat het principe 'behoud door ontwikkeling' centraal: niet het vastleggen van erfgoed als museaal object, maar het functioneel inzetten van de historische structuren bij hedendaagse opgaven. Ook archeologie speelt een belangrijke rol. Onder de zandruggen en langs oude rivierarmen liggen goed bewaarde resten van bewoning, watermolens en militaire werken. Archeologisch onderzoek vindt plaats op vier zogenoemde hotspots – Oud-Herlaar, 't Vaantje, Haanwijk en de Halderse molens.

Drie sporen, vijf projecten
De uitvoering verloopt via drie sporen.
Ten eerste klimaatadaptatie en waterveiligheid. Dit spoor gaat over de planuitwerking (2026) en aanleg van de verbetering van het dijktracé Oud-Herlaar–'t Vaantje–Haanwijk (project 1). Realisatie volgt op het projectbesluit, naar verwachting in 2027. De versterkte Vaantjesdijk en het dijktracé Oud-Herlaar vormen dan het decor van de landart van de buitenlocatie van het Noordbrabants Museum op Oud-Herlaar (zie spoor 3). Deze opgave is het hart van het project. Het waterschap staat hiervoor als eerste aan de lat.
Het tweede spoor betreft de integratie van natuur, water en erfgoed. Het gaat over de inrichting en ontsluiting van het uiterwaardengebied tussen Haanwijk en kasteel Nieuw-Herlaar (project 2) en de herinrichting van de historische moestuin Haanwijk met liniedijk en schans (project 3). Het ontwerp voor dijkverbetering (2026) zal gericht zijn op het zichtbaar maken van de landschappelijke resten uit vroegere perioden. Resultaten uit het archeologisch en historisch onderzoek liggen hieraan ten grondslag. De uitvoering vindt plaats in 2027-'28. Eigenaar Brabants Landschap is trekker van dit spoor.

Ecologische corridors
Het laatste spoor heeft betrekking op recreatie, educatie en cultuur. De rijksmonumentale boerderij Oud-Herlaar staat op de fundamenten van het middeleeuwse kasteel met dezelfde naam, ooit de residentie van de machtige Heren van Herlaar. In samenwerking met het Noordbrabants Museum wordt Oud-Herlaar herbestemd tot buitenmuseum. Door restauratie van de slotgracht, inclusief het herstel van de aansluitingen ervan op de rivier, én het weer zichtbaar maken van de kasteelopgang, wordt de historie rond het vroegere kasteel beleefbaar (project 4). De vernieuwde dijken, de uiterwaarden en het broekgebied vormen het decor voor de landart. Om dit te bereiken is een gedegen analyse nodig van de recreatieve behoeften van de inwoners van 's-Hertogenbosch, Vught en Sint-Michielsgestel. Brabants Landschap doet dit in samenwerking met de gemeenten, het Van Gogh Nationaal Park en Visit Brabant (project 5). Intussen zijn de plannen voor realisatie van een voetveer over De Dommel al heel concreet, waarmee de historische verbinding tussen Vught, kasteel Maurick en Oud-Herlaar wordt hersteld.
De versterkte dijken worden niet alleen ontworpen voor waterveiligheid, maar ook als ecologische corridors. Ze verbinden de natuurgebieden het Bossche Broek en de uiterwaarden van de Dommel. Door variatie in beplanting, flauwere taluds en bloemrijke graslanden ontstaan habitats voor bijen, vlinders en vogels. Brabants Landschap past deze inzichten breder toe voor andere beekdalen in Brabant.

Hoogwater in de uiterwaarden van De Dommel bij Oud-Herlaar. De monumentale boerderij was vroeger een kasteel en de residentie van de machtige Heren van Herlaar. | Foto Waterschap De Dommel

Kaart van het Beleg van 's-Hertogenbosch in 1629 met de inundatie rondom de stad ter verdediging. Rechtsboven Kasteel Maurick en Kasteel Oud Herlaar. | Beeld Beeldbank Erfgoed 's-Hertogenbosch

Hoogwater rondom 's-Hertogenbosch in 1995 met het ondergelopen Bossche Broek. Rechtsonder Kasteel Maurick en Kasteel Oud Herlaar. | Foto Waterschap De Dommel

Samen leren
Het project is nadrukkelijk bedoeld als leertraject. In veldateliers en kennisbijeenkomsten werken overheden, onderzoekers, ontwerpers en bewoners samen. Lokale partners zoals de Heemkundevereniging De Heerlijkheid Herlaar, IVN, Stichting Zuiderwaterlinie en Kringvrienden 's-Hertogenbosch dragen bij aan kennisontwikkeling. Via symposia, excursies, *storymaps* en digitale publieksarchieven worden verhalen gedeeld.
Het Land van de Heren van Herlaar is meer dan een regionaal dijkproject. Het laat zien dat erfgoed niet in de weg staat van vernieuwing, maar juist richting geeft aan toekomstbestendige ontwikkeling. De opschaalbaarheid van dit project is langs de Dommel zelf te vinden, waar in totaal 25 kilometer dijk moet worden aangepakt, en in potentie langs de duizenden kilometers regionale waterkeringen die Nederland telt. De initiatiefnemers willen hun aanpak delen via landelijke kennisdagen, publicaties en tentoonstellingen. Als in 2029 de resultaten worden gepresenteerd tijdens het Frederik Hendrikjaar, zal zichtbaar zijn hoe een eeuwenoud landschap zich opnieuw heeft uitgevonden.

Xandor Eblé is projectmanager bij waterschap De Dommel.

| Door **Wouter Smith, Mohssine Dahhan** en **Helle Molthof**

Landschapszone Almere Stichtsekant

Verder bouwen op de steentijd

Onder het toekomstige bedrijventerrein Stichtsekant aan de oostkant van Almere kwam een onverwachte wereld aan het licht: 23 archeologische vindplaatsen uit de steentijd, waaronder een visweer van meer dan zeshonderd meter lang. Door een bijdrage uit de Erfgoed Deal kan de gemeente het archeologisch erfgoed verankeren in het landschapsontwerp. Hierdoor vormt het straks een essentiële bouwsteen voor klimaatbestendigheid en ruimtelijke kwaliteit.

Tijdens de voorbereidingsfase van de aanleg van het bedrijventerrein Stichtsekant ontdekten archeologen een uitzonderlijk goed bewaard steentijdlandschap in de ondergrond. In totaal werden 23 vindplaatsen gedocumenteerd, variërend van tijdelijke kampementen van jagers-verzamelaars tot nederzettingssporen van de eerste boeren. Deze archeologische ontdekkingen plaatsten de gemeente voor de vraag: hoe combineer je een grootschalig bedrijventerrein met kwetsbaar erfgoed dat niet verplaatst kan worden, terwijl de stad ruimte wil bieden aan ondernemerschap en werkgelegenheid?
Dankzij de Erfgoed Deal kan deze schijnbare tegenstelling worden overbrugd. Niet door erfgoed apart te zetten, maar door het te verankeren in het ontwerp van de openbare ruimte. Het middel daartoe is een speciale landschapszone. Deze zone speelt een dubbelrol: hij beschermt de vindplaatsen én draagt bij aan klimaatbestendigheid en een aantrekkelijke werkomgeving. Zo wordt erfgoed een van de pijlers van de toekomstbestendige inrichting van het bedrijventerrein.

Unieke visweer
Een bijzonder element in het steentijdlandschap vormt een meer dan zeshonderd meter lange visweer, gedateerd tussen circa 2500 en 2000 voor Christus. Dit zeldzaam goed bewaarde voorbeeld van prehistorische visserijtechniek is uniek in Noordwest-Europa, en van grote betekenis voor het begrijpen van het gebruik van het rivier- en kustgebied van Flevoland in die periode.
De visweer getuigt van ingenieuze samenwerking. De prehistorische bewoners kapten duizenden dunne bomen, vooral berk, els en wilg, met stenen bijlen en sloegen ze vanuit kano's in de modderige waterbodem. De constructie had een V-vorm, en bij laagwater werden vissen naar de punt van de V gedreven. Daar bevond zich een vangkamer met een opening waarachter een fuik was geplaatst. Uit de vondsten van meer dan zeshonderd vissenbotjes blijkt dat de vangsten bestonden uit onder andere karper, meerval, snoek, bot en paling. Deze vondst wijst op een divers menu en een diepgaande kennis van de seizoensgebonden vismigratie.

Uit de vondsten van meer dan zeshonderd vissenbotjes blijkt dat de vangsten bestonden uit karper, meerval, snoek, bot en paling

Kinderen maken kennis met de steentijd tijdens een open dag in 2023. | Foto Stad & Natuur/AWN

Zichtbaar verleden
Het ontwerp van de landschapszone is gebaseerd op natuur-gebaseerde oplossingen. Open velden en waterpartijen vangen regenwater op en zorgen voor verkoeling tijdens warme zomers. Aanvullend zal regenwater dat op de platte daken van de bedrijfsgebouwen valt naar de landschapszone worden geleid. Infiltratie van dit regenwater draagt bij aan de instandhouding van de natte landschapszone. De zone haakt aan op het bestaande groenblauwe raamwerk van Almere, dat water en natuur de ruimte geeft. Zo verbindt de landschapszone het Cirkelbos, de Stichtse Putten en het Gooimeer.
Het verleden wordt zichtbaar in dit landschap. De loop van de visweer wordt gereconstrueerd en herkenbaar gemaakt. Straatmeubilair en informatiepunten vertellen bezoekers het verhaal van de steentijd, terwijl een knooppuntenroute het gebied toegankelijk maakt voor wandelaars en fietsers. Zo ontstaat een functionele zone die bovendien uitnodigt tot beleving. De uitvoering van het project vindt gefaseerd plaats, met ruimte voor monitoring tijdens de uitvoering.

Wisselwerking
De aanleg van de landschapszone gaat hand in hand met onderzoek, vanuit twee invalshoeken. De eerste is de vraag hoe waterbeheer en vegetatie de conservering van archeologie beïnvloeden. Voor het behoud van het erfgoed in situ is het namelijk van groot belang dat de grondwaterstand op niveau blijft, ook tijdens droogte.
De inpassing van de vindplaatsen was een belangrijke aanleiding voor het toevoegen van groen en het bergen van water in het gebied. In hoeverre profiteren de vindplaatsen van deze elementen? De landschapszone in Stichtsekant leent zich bij uitstek voor een onderzoek naar deze wisselwerking tussen klimaatadaptatiemaatregelen en conservering.
De tweede invalshoek betreft de waarde die mensen in Almere aan de zone toekennen. Hoe ervaren werknemers en bezoekers de combinatie van bedrijvigheid, natuur en geschiedenis? En hoe versterkt dit de identiteit van Almere? Het doel van dit onderzoeksaspect is om na te gaan hoe de betrokkenheid bij het erfgoed en de natuur in de landschapszone kan worden vergroot. De resultaten dienen als basis voor optimalisaties in de inrichting van de landschapszone, en worden daarnaast ook geëvalueerd in het bredere kader van integrale gebiedsontwikkeling.

Landelijke toolbox
De kennis die het project oplevert, wordt actief gedeeld. Er komt een onlinekaart met daarop vindplaatsen en landschapselementen. De resultaten van het project worden gebundeld in een handreiking die het proces en de ontwerpprincipes vertaalt naar praktische instrumenten. De bestaande ‘Steentijdwildernis’, de Almeerse

Impressie van het bedrijventerrein Stichtsekant. Links van het midden de landschapszone.
| Visual Gemeente Almere

Bezoekers op een van de opgravingssites tijdens de open dag in 2023. | Foto Stad & Natuur/AWN

Wildcamera’s leggen het nieuwe ecosysteem vast en maken het zichtbaar voor iedereen

toolbox met handvatten voor de inrichting en bescherming van steentijdvindplaatsen, krijgt een vervolg. Deze toolbox is ontwikkeld met stedenbouwkundigen en archeologen en bevat inspirerende voorbeelden en toepassingen voor bijvoorbeeld beplanting, gebruikselementen en informatiedragers bij vindplaatsen. Tijdens de ontwikkeling van de landschapszone wordt de toolbox geschikt gemaakt voor landelijk gebruik zodat ook andere gemeenten de handvatten tot hun beschikking krijgen.
Tegelijkertijd worden bewoners, bedrijven en scholieren betrokken bij het project. Natuureducatieorganisatie Stad & Natuur in Almere en de provinciale archeologievereniging AWN Flevoland organiseren educatieve activiteiten in het gebied. Wildcamera’s leggen het nieuwe ecosysteem vast en maken het zichtbaar voor iedereen. Scholieren gebruiken het materiaal in de klas en ontdekken hoe cultuur en natuur elkaar beïnvloeden. Ook hogeschool Aeres en andere scholen benutten de zone als levende leeromgeving. Zo wordt de landschapszone meer dan een groenstrook: het wordt een plek om te leren, te beleven en trots op te zijn.

Erfgoed geeft richting
Stichtsekant toont aan dat het archeologische erfgoed een motor kan zijn voor kwaliteit. De aanpak laat zien hoe archeologie geen belemmering is voor ruimtelijke ontwikkeling, maar juist richting kan geven aan een klimaatbestendig ontwerp. Met de toolbox voor de inrichting van steentijdvindplaatsen kunnen andere gemeenten en provincies de lessen uit Almere eenvoudig overnemen en naar eigen inzicht toepassen.

Wouter Smith, Mohssine Dahhan en Helle Molthof zijn werkzaam bij Team Archeologie & Monumenten, afdeling Onderwijs Sport en Cultuur (OSC) van de gemeente Almere.

| Door **Elise Haentjens**

Getijdenhaventje Paal, Hulst

Voor anker in de ziel van het dorp

In Zeeuws-Vlaanderen, aan de rand van de Westerschelde, ligt het buurtschap Paal. Waar elders de getijdenhavens verdwenen, bleef het kleine haventje in Paal behouden. De gemeente Hulst en Grenspark Groot Saeftinghe pakken de slechte staat van de haven aan en versterken de verbinding tussen, dorp, inwoners, haven en Westerschelde. Inwoners schuiven aan de tekentafel aan.

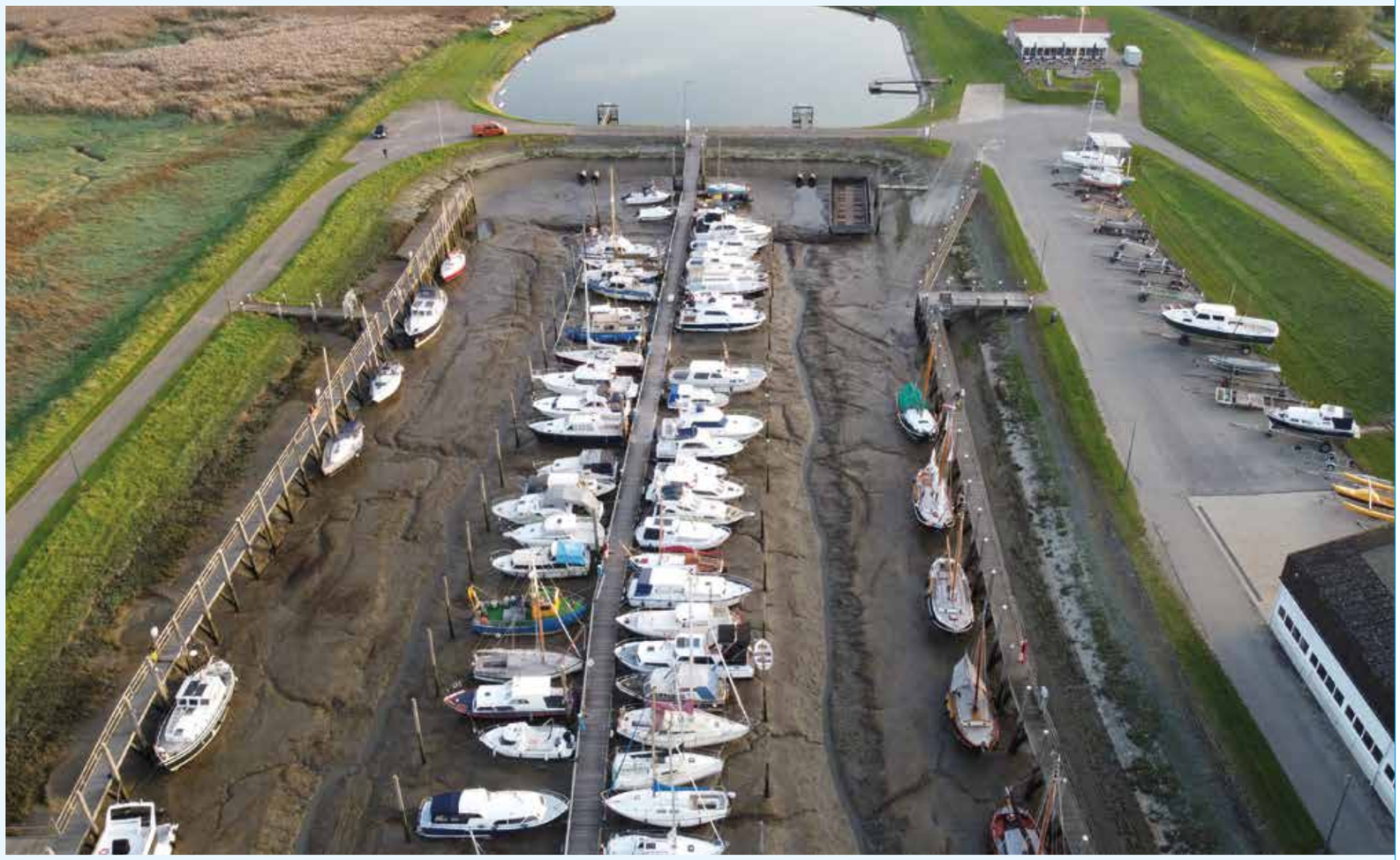
Het Erfgoed Dealproject richt zich op het behoud en herstel van het haventje als drager van erfgoed en leefbaarheid. Door het erfgoed centraal te stellen in het ontwerp versterkt het project de identiteit van Paal bij inwoners en bezoekers. Het getijdenhaventje in Paal is cultuurhistorisch en landschappelijk erfgoed. Bij laagwater valt de haven droog en rusten de schepen op het slik, bij hoogwater varen ze uit: een steeds zeldzamer schouwspel. In 1905 waren er langs de kust van de Westerschelde nog vijftig haventjes. Door industrialisatie en dijkverhogingen verdwenen er steeds meer. Er zijn er nog maar veertien over, waarvan slechts enkele volledig droogvallen bij laagwater.

Zeeuwse platbodems

De geschiedenis van de plek gaat terug tot circa 1850. Buitendijks ligt de haven en binnendijks het dorp. In het dorp opende in 1865 een scheepswerf gespecialiseerd in de bouw van Zeeuwse platbodems. Meer dan een eeuw werden er platbodems gebouwd – in de volksmond Paalse hengsten. In de jaren zeventig van de twintigste eeuw werd de zeedijk verzwaard en op deltahoogte gebracht. De scheepswerf stopte en het ambacht verdween uit het dorp na deze verhoging. Het oude haventje verdween onder de dijk, de huidige haven werd in 1980 geopend.
Om de getijdenhaven op diepte te houden, werd ook een spuikom aangelegd. Bij hoogwater loopt de spuikom vol water. Als het water in de haven zakt, leegt men de spuikom. Zo ontstaat een krachtige waterstroom die het slib meesleurt – een natuurlijke baggermethode. Dankzij de spuikom is het haventje van Paal een van de laatste die nog in gebruik is.

Fysieke en mentale barrière

Vandaag is Paal een levendige plek. De getijdenhaven en zijn omgeving zijn aantrekkelijk voor bewoners en de vele recreanten. Ze komen voor de waterrecreatie en de horeca. In zomer en winter wordt gezwommen in de spuikom. Zo blijft de getijdenhaven door z'n rijke geschiedenis heen de ziel van het dorp.
Toch is het voortbestaan van de haven niet vanzelfsprekend. De houten steigers en meerpalen verkeren in slechte staat. Ook slibt de toegang van de haven steeds sneller dicht, een gevolg van het voortdurend baggeren van de vaargeul in de Westerschelde om de passage van grote containerschepen richting de haven van Antwerpen te garanderen. De schepen varen snel en kort langs, wat golfslag veroorzaakt. Bovendien creëerde de dijkverhoging – nodig voor de waterveiligheid –een fysieke en mentale barrière tussen het dorp en het water.

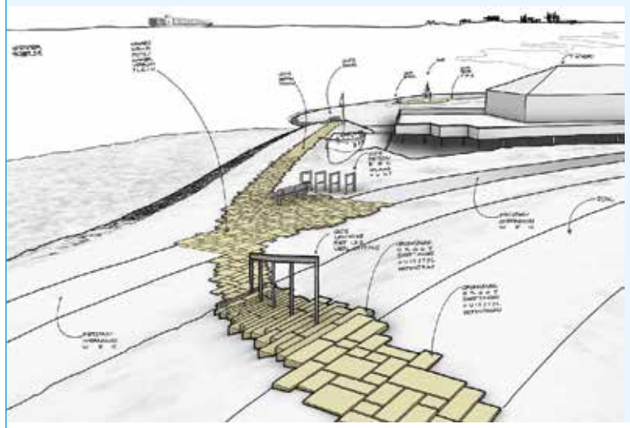
De getijdenhaven van Paal bij laagwater. Bovenaan is de spuikom zichtbaar.
| Foto Watersportvereniging Saeftinghe

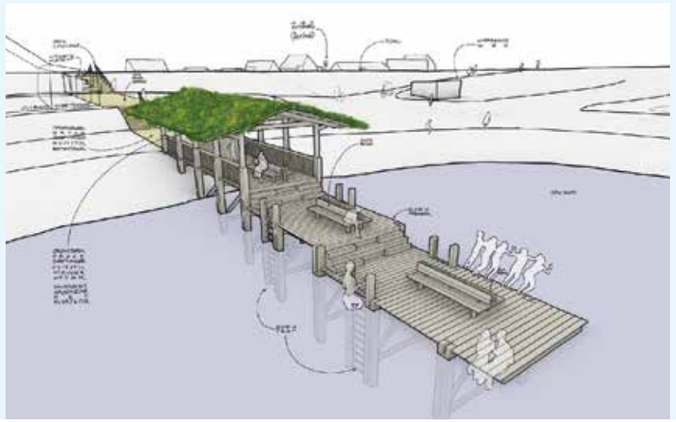
Schetssessies

Het getijdenhaventje is onderdeel van het programma 'Versterk de Scheldekust' in Grenspark Groot Saeftinghe. Hierin is de centrale vraag: hoe herstellen we de band tussen de dorpen en de Schelde? De Westerschelde vormt al eeuwenlang het landschap en karakter van de dorpen langs zijn oevers. Met het programma moet de afstand tussen de leefwereld in het dorp en de natuur in de Schelde, die is ontstaan door de dijkverhoging, kleiner worden. Langs de Westerschelde ontstaat een aaneenschakeling van interessante plekken waarin de dorpen fungeren als 'ankerplaatsen'. In deze ankerplaatsen wordt de de overgang tussen dorp en Schelde opnieuw ontworpen.
In meerdere schetssessies spraken bewoners, ondernemers en verenigingen samen met architect Ro van Ro&Ad architecten over hun ideeën voor de inrichting van de openbare ruimte. Grenspark Groot Saeftinghe, de gemeente Hulst en de provincie Zeeland faciliteerden het proces, maar de gemeenschap bepaalde de richting grotendeels zelf.

Zicht op het verdronken Land van Saeftinghe bij Emmadorp. Op de achtergrond het havengebied van Antwerpen. | Foto Provincie Zeeland

Resultaten van een schetssessie over de opgaven in Paal. | Bron Ro&Ad architecten

Verschillende ankerplaatsen langs de Scheldekust zijn intussen gerealiseerd. Een nieuwe steiger, een brede tribunetrap en een dijkhuis in respectievelijk Zeedorp, Walsoorden en Emmadorp vormen ontmoetingsplekken voor lokale bewoners en bezoekers. Het proces van co-creatie heeft niet alleen een breedgedragen plan opgeleverd, maar ook een hernieuwd gevoel van eigenaarschap en trots in de dorpen.

Ontbrekende schakel

Paal is nu nog een ontbrekende schakel in de reeks ankerplaatsen langs de kustlijn. De opgave in Paal is complex omdat het herstel van het getijdenhaventje en de verbinding met de spuikom onderdeel zijn van het project.

Het Erfgoed Dealproject richt zich met name op het behoud van de getijdenhaven en de toevoeging van een nieuwe zwemsteiger die het toerisme en de lokale economie ten goede moeten komen. Ook draagt het project bij aan het behoud en herstel van het cultuurlandschap en natuurwaarden. De oude dijken, graslanden en waterrijke natuur vormen een groene verbinding tussen de Westerschelde en het achterland.

In 2026 wordt de uitvoering voorbereid en zo mogelijk een start gemaakt met de uitvoering.

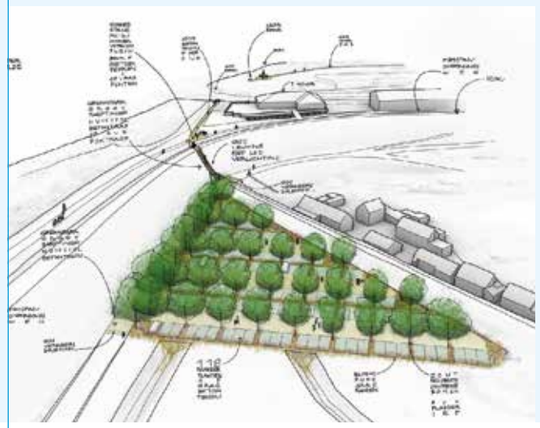
Impuls voor de grensstreek

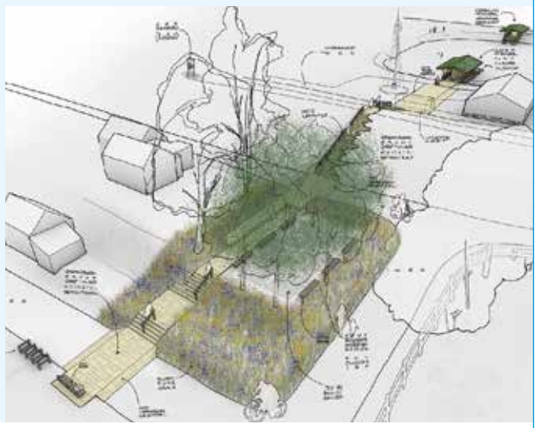
Het project Paal is onderdeel van de bredere gebiedsopgave binnen Grenspark Groot Saeftinghe, gelegen in de gemeenten Hulst (NL) en Beveren en Sint-Gillis-Waas (BE). Het landschap in deze grensstreek kenmerkt zich door contrasten. Het Verdronken Land van Saeftinghe en de voormalige Hedwige-Prosperpolder vormen een groene kern van getijdennatuur. In de polders ontdek je veel agrarische bedrijvigheid in de boerderijen, boomgaarden en gewassen. Op de Schelde zie je containerschepen voorbij schuiven richting het nabijgelegen havengebied van Antwerpen.

De oude dijken, graslanden en waterrijke natuur vormen een groene verbinding tussen de Westerschelde en het achterland

De ontpoldering van de Hedwige-Prosperpolder leidde aanvankelijk tot verdeeldheid, maar was uiteindelijk de aanleiding voor een nieuwe vorm van samenwerking tussen overheden, haven, natuurorganisaties en bewoners. Elf Nederlandse en Vlaamse (overheids)partners werken sinds 2016 binnen Grenspark Groot Saeftinghe samen aan een sociale, ecologische en economische impuls voor de grensstreek. De plannen voor Paal passen hier goed in: erfgoed als motor voor duurzame gebiedsontwikkeling.

Elise Haentjens is communicatie- en participatiedeskundige bij Grenspark Groot Saeftinghe.

| Door **Jonathan Jukema**
Foto's **Dennis Klaus** en **Ronny Lobo**

Swaen Curaçao

Wijkverbetering in lijn met de tradities

Voor de woonwijk rond het oude stadshuis Swaen in Scharloo, gelegen in het Unesco-werelderfgoed van Willemstad, worden plannen ontwikkeld om de leefbaarheid te verbeteren. Het behoud van het monumentale stadshuis en de omliggende gebouwen gaat gepaard met versterking van het immaterieel erfgoed, zoals de lokale zelfbouwcultuur, ambachten en verhalen uit de wijk. Er komt tevens een sociaal-maatschappelijk centrum, waarin erfgoed en gemeenschapszin samenkomen.

Swaen is een historisch, informeel gegroeid woonwijkje aan de rand van Scharloo in Willemstad. De wijk kampt met verkrotting en ook op het gebied van water, sanitair, elektra en de openbare ruimte is er sprake van achterstallig onderhoud. Door voortgaande gentrificatie in Scharloo dreigen de huidige bewoners verdreven te worden. Het wijkje kent een sterke sociale samenhang. Dat biedt een kans om erfgoedinclusieve stedelijke vernieuwing, circulair bouwen en community-ontwikkeling in samenhang uit te voeren.
De wens om rondom Swaen aan de slag te gaan, gaat terug tot de jaren negentig. Lange tijd gebeurde er niets. Recent onderzoek uit 2022, gevolgd door een visietraject, bevestigde opnieuw de urgentie van ingrijpen. Om de hele wijk op te knappen is veel tijd en geld nodig. De Erfgoed Deal vormt de start om de wijkontwikkeling van Swaen op gang te brengen.

Bindmiddel voor bewoners
Het project focust niet alleen op het materieel erfgoed, maar zet ook in op het immateriele erfgoed. ‘Materieel’ houdt in het consolideren van het monumentale stadshuis Swaen en zijn bijgebouwen als voorbereiding op een nieuwe bestemming als sociaal-maatschappelijk centrum. ‘Immaterieel’ door de in decennia gegroeide zelfbouwcultuur in te zetten bij het herstel. In de wijk floreren veel kleine ambachtslieden en er bestaan talloze verhalen die de bewoners met elkaar verbinden.

Ongereguleerde en informele zelfbouw aan de noordkant van de wijk tegen de heuvelrug en aan de onverharde weg.

Achterstallig onderhoud van het centraal gelegen monumentale stadshuis Swaen, met de onverharde omgeving van het stadswijkje.

Projectpartners
Er zijn veel partijen betrokken bij het opknappen van woonwijk Swaen. Aanvrager en coördinator is Stichting Monumentenfonds Curaçao. Zij werkt samen met het ministerie van Verkeer, Vervoer en Ruimtelijke Planning. Verder zijn betrokken University of Curaçao, Unidat di Bario – de overkoepelende wijkorganisatie –, AWA Consult en SCH Productions. Daarnaast zal de bewonersorganisatie, Fundashon Swaen i Bisindario ook actief betrokken worden bij diverse activiteiten.
Het Monumentenplatform waarin alle erfgoedorganisaties zitting hebben zal als klankbord dienen voor dit project.

Die kracht wordt ingezet in de gebiedsaanpak. Samen met de University of Curaçao (UoC), de TU Delft en de Haagse Hogeschool werken bewoners, overheid en experts samen aan een stedenbouwkundige onderlegger en een waardenkaart. De eerste maatregelen zijn gericht op een ordentelijke waterafvoer en op afvalbeheer zodat de openbare ruimte opknapt. Binnen de Erfgoed Deal wordt vervolgens een modelwoning met gerecycled bouwmateriaal ontworpen en gebouwd, als voorbeeld voor de verdere wijkverbetering.
De voorgenomen aanpak moet het voorbeeld zijn van de lokale variant van een duurzame en inclusieve wijkontwikkeling waarbij aandacht voor leefbaarheid en weerbaarheid van de kwetsbare gemeenschap hand in hand gaan met het verbeteren van de ruimtelijke kwaliteit. Hieraan zal gedegen onderzoek voorafgaan met studenten van de UoC en buurtorganisaties. Voor het inzicht in de kernkwaliteiten, een cultuurhistorische waardenkaart en een buurtprofiel zullen ontwikkelingsgerichte methoden worden gebruikt van het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (Kien) – onder meer de methode 'mapping intangible heritage'.

Klimaatbestendige modelwoning

Gekozen is voor een duurzame en circulaire insteek voor de gezamenlijke wijkvoorzieningen, ontwerp en aanleg van infrastructuur, ruimte voor groen en water en het (her-)gebruik daarvan, eigen woningverbetering, inbreiding en verdichting met nieuwbouw voor de huisvesting van de bewoners. Naast onderzoek komen er workshops met als doel om samen met betrokken stakeholders een *learning community* op te zetten die deze wijkontwikkeling vorm zal geven.
De aanpak is uniek voor zowel Curaçao alsook voor het Caribisch deel van het koninkrijk. Leertrajecten en kennisoverdracht worden gekoppeld aan het ontwerpen en ontwikkelen van een klimaatbestendige modelwoning. Deze wordt opgetrokken uit gerecycled bouwafval. De lokale afvalbeheerder start een pilot voor ondergrondse afvalberging, zodat de hygiëne in de wijk verbetert. Dit is overigens geen onderdeel van de Erfgoed Deal, maar is voor de leefbaarheid uiteraard wel van groot belang.

Alle bewoners welkom

Een essentieel onderdeel van de aanpak in Swaen is het erkennen van de bewoners als actieve dragers van cultureel erfgoed. Hun dagelijks leven, gebruiken, verhalen, ambachten en omgang met de leefomgeving in hun, door de jaren heen via informele zelfbouw ontstane, wijkje vormen een rijke bron van kennis en veerkracht.

Historische bouwmaterialen van stadshuis Swaen: koraal/klip/breuksteen, ijsselsteentjes (ballast in de schepen destijds), opschuif- en houten shutterramen, houten balustrade en plavuizen.

Door deze kennis en praktijken te betrekken in het proces, ontstaat niet alleen meer draagvlak, maar ook ruimte voor zogeheten *niche innovation*: innovatieve, specifiek voor deze plek werkende oplossingen die voortbouwen op informele tradities binnen de gemeenschap – denk aan traditionele wateropvangtechnieken, het hergebruik van bouwmaterialen, gedeelde voorzieningen met een historische sociale functie en gemeenschappelijke zorgstructuren. Het op te knappen stadshuis Swaen zal daarbij een sociaal-maatschappelijke functie krijgen, waar alle bewoners welkom zijn. De impact van het project is zichtbare leefbaarheidswinst in dit deel van Scharloo, een halt bieden aan gentrificatie, versterkte zelfredzaamheid en erfgoedwaarden met een voorbeeldwerking voor vergelijkbare wijken en opschaalbaarheid elders op Curaçao en binnen het koninkrijk.

Jonathan Jukema is directeur bij de Stichting Monumentenfonds Curaçao.

Toegang tot, en ontsluiting van de door de bewoners gebouwde opstallen met op de achtergrond bananenbomen op het erf tegen de heuvelrug aan.

In de wijk floreren veel kleine ambachtslieden en er bestaan talloze verhalen die de bewoners met elkaar verbinden

Interviews en overleg met wijkbewoners tijdens het sociaal-cultureel onderzoek door Stephanie van Heijningen (rechts), erfgoedconsultant van SVH Productions.

| Door **René Didde**

Erfgoed als motor voor moderne veranderingen

Rondje Erfgoed Deal in de praktijk

Grote landelijke thema's als klimaatadaptatie, landbouw- en energietransitie, mobiliteit en de wooncrisis dreigen vast te lopen door complexe en stroeve politieke besluitvorming. In de lokale en regionale praktijk zijn echter al vele concrete en inspirerende voorbeeldprojecten in gang gezet. Erfgoed speelt daarbij een belangrijke rol. Het programmabureau van de Erfgoed Deal vroeg journalist René Didde aan de hand van vier projecten te onderzoeken wat 'erfgoed-inclusief werken' in de praktijk oplevert.

Het interieur van de Sint-Leonarduskerk in Oosterhout (GE). De kerk wordt herbestemd als een multifunctioneel dorpshuis. | Foto Thea van den Heuvel

Hart van Oosterhout

Centrum voor het dorp

Ik begin mijn tocht door Nederland in Oosterhout, niet in Noord-Brabant, maar in het Gelderse dorp, onder de rook van Nijmegen. In de leeggekomen monumentale Leonarduskerk staan bidstoelen te koop. De bezoeker kan ook voor een habbekrats religieuze schilderijen kopen, of een foto van de overleden paus Franciscus. Aan de tafel waarop achteloos een kruisbeeld ligt, leggen Ben Verfürden en Theo Ahoud vol passie uit dat deze katholieke kerk het Gelderse dorp aan de Waal eindelijk een dorpshart gaat bezorgen.
Want de rivier geeft het dorp weliswaar een identiteit, net als de fruitteelt overigens, maar het water is ook een vijand. 'Oosterhout werd in 1629 door een dijkdoorbraak verzwolgen', zegt Ahoud, gebiedsontwikkelaar van de gemeente Overbetuwe waaronder het dorp valt. Een zogeheten 'wiel' in de uiterwaard getuigt nog van dit 'verdronken' dorp. Het dorp werd verder weg van de dijk heropgebouwd, maar in een lintvorm, zonder dorpskern, zonder plein of centrum. In 1840 veroorzaakte een nieuwe dijkdoorbraak opnieuw leed, weet Verfürden, die als erfgoedadviseur betrokken is bij de herbestemming van de leegstaande kerk. 'De angst voor het water zit in het DNA van het dorp.' Zelfs op het kerkhof zorgt kwelwater dat onder de zojuist voltooide verzwaring van de dijk doorsijpelt soms nog voor wateroverlast.

Hartelijke huiskamer
Waar decennia geleden de kerk, met zijn beierende klokken, het baken van dorpen en stadswijken was, gaat de Leonarduskerk uit 1932 het dorp op eigentijdse wijze laten bruisen. 'De kerk en pastorie, die door de gemeente zijn gekocht, worden opnieuw de huiskamer van het dorp', aldus Verfürden. Het huidige dorpshuis dat een twintigtal actieve verenigingen in het 2400 zielen tellende dorp huisvest, wordt in 2027 naar de kerk verplaatst. Die verhuizing is het begin van een cascade van herbestemmingen, leggen Ahoud en Verfürden enthousiast uit. 'Voor de sport- en gymvereniging wordt in de expressionistische bouwstijl van de kerk, daarachter een nieuwe gymzaal gebouwd, samen met een kantine', licht Ahoud de ruimtelijke carrousel toe. 'Op de plek van het te slopen dorpshuis met kinderdagverblijf komt een nieuwe school. En waar nu de school staat komt openbare ruimte voor parkeren en groen', legt Verfürden uit. In de pastorie, waar eerst opvang van Oekraïners zal plaatsvinden, komt op termijn het kinderdagverblijf.
Ook aan de klimaatverandering is gedacht. In het openbare groen is ruimte gereserveerd voor wateropvang in de vorm van wadi's die in droge tijden als kinderspeelplaats dienen. De wadi's maken ook erfgoed zichtbaar, in de vorm van het fossiele systeem van de zogeheten Ressense meandergordel. 'Door het beleefbaar maken van deze oude riviergeul wordt het rivierlandschap weer tastbaar, tot midden in het dorp', zegt Verfürden.

Niet alleen de kerk vormt het nieuwe dorpshart, een groene brink met een wandelpad naar de dijk in de zichtlijn over de oude riviergeul, zal uitnodigen tot nieuwe activiteiten en ontmoetingen. In de uiterwaard willen Ahoud en Verfürden graag een kunstwerk dat het verdronken dorp symboliseert.

Woningbouw en busbaan
Ook aan de vroegere fruitteelt van het dorp is gedacht in dit 'erfgoedgestuurde ontwikkelingsplan'. Een groot deel van de ontwikkeling vindt plaats op particuliere terreinen van drie verschillende eigenaren. Na intensief overleg met Theo Ahoud – als verbinder en facilitator – stemden de eigenaren in met het plan. Zo wordt een oude hoogstamboomgaard, aangevuld met nieuwe fruitbomen, opgenomen in een nieuw publiek park. In het totale plangebied is bovendien ruimte voor circa honderd nieuwe woningen, waarvan een derde in het duurdere koopsegment met fraai uitzicht over de rivier. 'Meer noordwaarts bouwt de woningcoöperatie seniorenwoningen en woningen voor starters, vertelt Ben Verfürden.
Pal voor de kerk komt naar verwachting een halteplaats voor de bus tussen Nijmegen en Arnhem, de twee reuzen die door respectievelijk noordwaartse en zuidwaartse uitbreidingen de vleugels uitslaan in de Overbetuwe. Nijmegen-Noord ligt nu op korte afstand van Oosterhout.
De totale begroting van het 10 hectare tellende gebiedsplan bedraagt 5,6 miljoen euro. Daarvan draagt de gemeente Overbetuwe 3 miljoen bij, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) met de Erfgoed Deal 575 duizend, en zijn externe partijen (met name de provincie Gelderland) goed voor 1,6 miljoen euro. Ahoud en Verfürden benadrukken dat de doelstellingen van het dorpsontwikkelingsplan dat de dorpsraad al in 2010 vaststelde, als uitgangspunt zijn genomen. Het is een droom, als je naar beide specialisten luistert. 'Het plan voorziet in meer woningen, meer groen, meer ruimte voor ontmoeting en meer reuring, en het versterkt tegelijk de identiteit van het dorp die haar oorsprong heeft in de ligging aan de rivier, de fruitteelt en de kerk.'

Nieuw hoofdstuk
Hart van Oosterhout is geen gewoon project, benadrukken Ahoud en Verfürden. 'Het is niet alleen de herbestemming van de kerk en het toevoegen van woningen en openbare ruimte. Het is een brede gebiedsontwikkeling. Er wordt hier een nieuw hoofdstuk geschreven in de historie van het dorp. We zien het als een toevoeging aan het geschiedenisboek dat tegelijk de eerdere hoofdstukken verheldert. We zien dat deze benadering anderen energie geeft, dat er nieuwe kansen worden gezien, bijvoorbeeld voor speel- en ontmoetingsplekken, voor een nieuwe busverbinding, voor het beleefbaar maken van

het verdronken dorp in de uiterwaarden – die daardoor weer meer onderdeel worden van het dorp.' Ze denken dat de ontwikkeling niet ophoudt als het plan gerealiseerd is.
Het bijzondere van het plan maakt het wel duurder. De externe bijdragen, en zeker die van de Erfgoed Deal zijn een must om het plan te kunnen realiseren. Maar dat levert veel op: het opbouwen vanuit cultuurhistorie was wat Ahoud betreft de sleutel naar draagvlak, financiële haalbaarheid en ruimtelijke kwaliteit. Dorpsbewoners, grondeigenaren, ontwikkelaars, overheden herkennen zich in het verleden en daarmee in de keuze voor de toekomst.
Deze ervaring met cultuurhistorie-inclusieve ontwikkeling van een kleine kern kan als leerplan dienen voor vergelijkbare kleine gemeenten.
En mocht de recente dijkverzwaring in de verre toekomst van een extreme klimaatverandering en zeespiegelstijging niet voldoende soelaas bieden, dan kan de Leonarduskerk als dorpshart schuilgelegenheid bieden. 'Kijk', wijst Ben Verfürden, 'de plint van de kerk is gesloten tot bijna twee meter boven de grond, waar de glas-in-loodramen beginnen. Hier kunnen honderden mensen altijd nog naartoe vluchten.'

'Vergroenen kan de stad niet alleen, daar zijn ook de verharde terreinen van particulieren bij nodig'

Koele groene grachten in Leiden

Een oude foto als inspiratiebron

Niet alleen in een klein dorp als Oosterhout, maar ook in een grote, historische stad als Leiden blijkt erfgoed te kunnen helpen bij het aanpassen aan actualiteiten zoals klimaatverandering. Op de Boommarkt aan de Stille Rijn in de Leidse binnenstad staan wat kleine, nogal jong ogende bomen, pal langs het water. Dit rommelige driehoekig parkeerterreintje ligt als een taartpunt aan de kade. De Boommarkt doet zijn naam allerminst eer aan. Op deze vroege zomerochtend zucht Leiden onder de snel oplopende temperatuur, zelfs in de waterrijke binnenstad. 'Je zou het niet zeggen', legt Wouter Wuite van de gemeente Leiden uit, 'maar de meeste bomen in de binnenstad zijn toch al 40 tot 45 jaar oud.' De Lindes zijn schriel gebleven omdat ze veel te dicht op de kade zijn geplant, op betonnen platen bovendien, zonder voldoende boomgrond in het plantgat. 'Het resultaat na al die jaren is als een plant in een te kleine terracotta pot op je droge balkon', zegt Wuite beeldend.
Dat moet anders. De van oorsprong geohydroloog is verantwoordelijk voor maar liefst vijfhonderd kilometer walkanten en kades in Leiden, inclusief bruggen, sluizen en andere, vaak historische kunstwerken. Net als in veel historische binnensteden is de openbare ruimte in Leiden sterk verhard door de dichte bebouwing, stenige steegjes, betegelde pleinen en beklinkerde parkeerplekken. De historische binnenstad is een economische en toeristische motor, maar tegelijk is de klimaatverandering juist daar het meest voelbaar: 'Hittestress, droogte, wateroverlast, zomerstormen', somt Wuite moeiteloos op. 'We weten uit stresstesten precies in welke delen van Leiden het natter wordt en waar het vaker droger en warm zal zijn.' De stad heeft daarom de ambitie uitgesproken om in 2050 klimaatbestendig te zijn. De weg daarnaartoe is onder andere: ontstenen, vergroenen en verkoelen. Leiden wil ook minder auto's en parkeerplekken in de binnenstad.
Maar hoe doe je dat? En hoe pak je dat aan zonder het cultureel erfgoed aan te tasten? Door de cultuurhistorie juist als inspiratiebron te nemen voor de blauwdruk voor een klimaatadaptieve aanpak, antwoordt Wuite. Onderzoekers van de Universiteit Leiden vonden in een archief een foto uit 1896 van de Vismarkt. 'Enorme bomen, die met hun kruinen hoog boven de huizen reikten, koelden de omgeving. Er waren in die tijd natuurlijk nog geen koelmiddelen. Vissers legden aan met hun bootjes en zetten hun kramen langs de relatief koele kades. Dat hele systeem van bomen zorgde door schaduw en verdamping in de zomer dat de temperatuur er wel zeven graden lager lag dan elders in de stad.'

Bomen en grachten

Deze op A1 uitvergrote oude foto overtuigde in 2023 de wethouder en de gemeenteraad dat dergelijke vernieuwde en vergroende grachten een remedie kunnen zijn tegen hittestress in de stad. In de Erfgoed Deal en ook in de separate City Deal wordt deze oplossing van een 'groenblauw raamwerk' uitgewerkt, samen met vergelijkbare steden als Utrecht, Amersfoort, Amsterdam en Delft. Ook Naturalis Biodiversity Center en de Universiteit Leiden werken eraan mee.
Steeds als een boom aan het einde van zijn levensduur komt, wordt hij vervangen, maar daarbij krijgt de nieuwe boom een groter plantgat en een grotere boomspiegel, gevuld met meer boomgranulaat, boomgrond en compost. 'Als de plannen worden omarmd door college en raad komt hij ook verder van de kade af te staan', licht Wuite de aanpak toe. 'De straten worden dan iets smaller, we gaan de klinkers gewoon wat verleggen – maar we borgen wel dat de binnenstad toegankelijk blijft', zegt hij, terwijl de ene na de andere ladende en lossende vrachtwagen passeert. 'Het streven is om het parkeren in de binnenstad zoveel mogelijk uit te faseren. De Boommarkt wordt het eerste demonstratieproject waar we de nieuwe aanpak beproeven.'
Welke boomsoorten worden gebruikt valt nog te bezien. 'We hebben een bomenindex van bomen die goed tegen hitte, droogte en wateroverlast kunnen, waarvan de wortels het meest naar beneden groeien en die veel bladmassa produceren', zegt Wuite. Ook worden er grachten 'ontdempt', zoals Kort Rapenburg, een gedempte gracht die haaks op de Boommarkt staat.

Het Rapenburg in Leiden. | Foto Marit Moerman/Naturalis

Legosteentjes

De gemeente Leiden heeft kortom samen met de uitkomsten van deze Erfgoed Deal en City Deal in de woorden van Wouter Wuite 'een heel doosje met verschillende legosteentjes' voorhanden en ook een plaatje van hoe de binnenstad eruit komt te zien. 'Nu is het zaak om de komende jaren een principeontwerp te maken en een goede handleiding hoe de steentjes aan elkaar te leggen.' De gemeente Leiden wil private partijen, waaronder de bewoners in de binnenstad, bij het ontwerp betrekken, zodat zij ook hun (ont)steentje bijdragen. Want vergroenen kan de stad niet alleen, daar zijn ook alle nu nog veelal verharde terreinen van particulieren bij nodig.
'De belangrijkste les die we hier leren', aldus Wuite, 'is dat we integraal samenwerken. Het mooie is dat medewerkers van de gemeente van de afdelingen erfgoed, stedenbouw, groen, riolering en beheer van de openbare ruimte veel bij elkaar zitten en samen ook de juridische en financiële aspecten doornemen.'

Middag-Humsterland

Land van bolle akkertjes

‘Boeren zorgen voor landschap, klimaat, natuur en water. Daar hoort een goede vergoeding bij met langetermijnperspectief’

In Groningen blijkt dat erfgoed op het platteland kan bijdragen aan het aanpakken van ‘hoofdpijndossiers’ als de transitie van landbouw en natuur. Deze belangrijke opgaven moeten hun plek krijgen in een bijzonder cultuurhistorisch landschap, leer ik tijdens een bezoek aan een eigenaardig opbollend landschap in Noordwest-Groningen.
‘Kijk dan, daar, een bijna vliegvlugge grutto.’ Jantina Nieuwenhuis wijst vol vervoering naar het met zijn staartje wippende jonge weidevogeltje, op de vooroever van een door de jonge boerin zelf gecreëerde plasdrassituatie. Met een pomp die op zonnepanelen werkt, brengt ze water van een grote sloot naar het glooiend microreliëf. Dat verwacht je niet op de Groningse klei. Nieuwenhuis accentueerde het hoogteverschil door in het afgelopen broedseizoen twee eilandjes te creëren tussen de volgelopen greppels. ‘Goed tegen de vossen en marters die anders de kuikens opeten.’
We staan in Middag-Humsterland, oorspronkelijk twee eilanden waar zich 2500 jaar geleden al mensen vestigden. Vanaf de twaalfde eeuw wonnen de eilandbewoners met hulp van monniken stukje bij beetje land op de zee. Binnen eenvoudige dijkjes maakten ze hogere wierden en bouwden daarop hun boerderijen en kerkjes. Monnikenwerk, nu snap je het pas.
Zeven jaar geleden kon Nieuwenhuis, toen nog veearts, een biologische melkveehouderij met 40 koeien op 46 hectare overnemen van een kennis van haar vader. Ze gaat voor in een rondleiding door dit ‘greppellandschap’, of ‘akkertjesland’, dat zelfs ‘poffertjesland’ wordt genoemd: kleine, licht opbollende weilandjes tussen kronkelende sloten met langwerpige greppels, of slinken. Die opbollingen zijn waarschijnlijk ontstaan doordat zo’n kleinschalig perceel eeuwenlang vanuit de kern met mest is bewerkt. Daardoor ontstonden kenmerkende greppelstructuren, zo blijkt uit een studie die is uitgevoerd in het Erfgoed Dealproject ‘Greppelland Fryslân’. Het project in Middag-Humsterland kan veel leren van zijn Friese voorloper.

Lastig maaien

Het microreliëf is imposant, we golven een beetje door het landschap. In de verte loeien de koeien als blijk van herkenning. ‘In de winter, of in de zomer als het warm is, staan ze in een potstal. De vaste mest daarvan rijden we uit. Dat is goed voor de bodem, die meer water opvangt en CO_2 vastlegt, en het vermindert de stikstofuitstoot. De humusrijke bovenlaag is ook perfect voor de weidevogels.’ Haar sloten beheert ze ecologisch. ‘Ik maai de oevers in blokken. Niet helemaal leeghalen, maar om de twintig meter het riet laten staan. En het jaar erop omgekeerd. Dat is goed voor de waterkwaliteit en het waterleven.’
Zelfs een leek ziet dat de opvallende bollingen in de weilanden niet eenvoudig zijn te maaien. In veel van wat de Groningers ‘slinken’ noemen, blijft grasmaaisel liggen. Vandaar dat de meeste bollingen in het wierdenlandschap, hier in de omgeving van Zuidhorn en Aduard door de boeren zijn geëgaliseerd. ‘Veel sloten zijn gedempt en de weilanden zijn vlak gemaakt’, zeggen Martinus en Bertha Kuiper op een wat hogere wierde in de buurt van Den Ham. Martinus ging van de week nog met zijn tractor en hark verloren gras ophalen. Beide zeventigers hebben 30 jaar hun akkertjesland gekoesterd en hun 50 koeien extensief laten grazen op 45 hectare. Het gras is er iets minder ruig dan bij Nieuwenhuis, maar ook hier pruttelt een zonnepomp die voor natuurvriendelijke plasdrasplekken zorgt. ‘Er zit hier krabbenscheer, zwanenbloem’, somt Bertha op. ‘Kijk eens, wat een helder water.’ De grootvader van Martinus kwam rond 1900 op deze wierde. De melkkoeien zijn weg, het stel legt zich nu toe op het opfokken van zo’n zeventig stuks jongvee die zich tegoed doen aan het gemaaide kruidenrijke gras. ‘Hier is in tweehonderd jaar niets veranderd’, aldus de boer.

Het op ecologisch verantwoorde manier schonen van sloten in Middag-Humsterland.
| Foto Mark Schuurman/BoerenNatuur Groningen West

Landschapsdiensten

Bij het agrarisch collectief BoerenNatuur Groningen West in Aduard legt projectleider natuurinclusieve landbouw Jacomijn Pluimers uit dat boeren al 2500 jaar verantwoordelijk zijn voor dit bijzondere landschap. ‘Het is het oudste cultuurlandschap van Nederland.’ Ook zij praat met passie over dit unieke Nationaal Landschap. BoerenNatuur Groningen West telt 700 leden (niet alleen boeren) en ondersteunt boeren bij agrarisch natuurbeheer met onder andere houtsingelbeheer, weidevogelbeheer en natuurinclusieve landbouw. De boeren ontvangen een onkostenvergoeding. De Erfgoed Deal stelde het collectief in staat samen met boeren te onderzoeken welke landschapsdiensten zij kunnen leveren en wat daar een reële vergoeding voor is. Het resultaat is een ‘gebiedsofferte’, legt Pluimers uit op haar kantoor, met uitzicht op het akkertjeslandschap. ‘Boeren hebben veel te bieden. Ze zorgen voor landschap, klimaat, natuur en water. Daar hoort een goede vergoeding bij met langetermijnperspectief’, betoogt ze.
De offerte is recent aangeboden aan het ministerie van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur (LVVN) en de provincie Groningen. Volgens een berekening zouden boeren als Nieuwenhuis en Martinus en Bertha Kuipers 861 tot 1250 euro per hectare per jaar extra moeten ontvangen als tegemoetkoming voor het werken op dit hobbelende microreliëf en de gedwongen kleinschaligheid. Hoe kleinschaliger, hoe hoger het bedrag. Het wachten is op het oordeel van de overheid. ‘Er zijn hoopvolle ontwikkelingen’, zegt Pluimers. ‘Er komt vanuit het ministerie meer geld voor agrarisch natuurbeheer. In Friesland zijn boeren bezig zelfs weer greppellandschap aan te leggen.’ Dat Erfgoed Dealproject ‘Greppelland Fryslân’ richt zich op aanleg, herstel en behoud van het Friese greppelland, met name in het kleiweidegebied Baarderadiel en het veenweidegebied Aldeboarn-De Deelen.
Hoewel ondersteuning door de rijksoverheid gewenst is,

zouden deze ‘greppelboeren’ ook een hogere marktprijs voor hun melk moeten kunnen krijgen vanwege weidevogels, water en vooral het in stand houden van het eeuwenoude cultuurlandschap. ‘FrieslandCampina doet dat al een beetje, met een premie voor klimaat en koolstof, maar er is veel meer nodig voor behoud van dit landschap. We kunnen blijven wachten en uitstellen, maar er ligt intussen wel een inbreukprocedure van de EU, omdat we de door Nederland onderschreven doelen voor weidevogels niet halen’, aldus Jacomijn Pluimers.
Terug op de boerderij van Jantina Nieuwenhuis meldt ze dat ze tachtig uur per week werkt. ‘Ik doe het met liefde voor het landschap, de vogels en dieren. En ik denk dat ik er goed in ben. Ik hoef geen luxeartikelen of drie keer per jaar op vakantie. Maar ik zou wel graag betaald willen worden voor het werk dat ik verricht. In feite zijn wij hier al bezig met de door de overheid verlangde “groenblauwe dooradering”, waarbij water en bodem leidend zijn.’

Plaatsing van de warmte-absorptiepanelen aan de kademuur van Molenterrein de Otter. | Foto Sander van Wettum

Molenterrein de Otter in Amsterdam-West. Voor de kademuur aan de Kostverlorenvaart zijn warmte-absorptiepanelen geplaatst voor aquathermie. | Foto Jan-Jaap Hubeek

‘Hoe willen we als erfgoedsector dat de toekomst van Nederland eruitziet?’

Tijdloze Grachten

Nieuwe energie in achttiende-eeuwse molen

Ook Amsterdam heeft een Erfgoed Deal die – net in als Leiden – onderdeel is van de CityDeal ‘Tijdloze Grachten’. De Amsterdamse Erfgoed Deal gaat over duurzame energieopwekking in relatie tot de enorme onderhoudsopgave van historische kademuren in de stad. Een deelproject betreft aquathermie, op het molenterrein De Otter.
In een aangenaam nazomerzonnetje draaien de wieken van De Otter hun trage rondjes in de westenwind. De houtzaagmolen van het type paltrokmolen dateert uit 1631 en is de oudste nog werkende zaagmolen ter wereld. Het hout kwam als boomstammen op vlotten uit Scandinavië en Zuid-Duitsland via de Amsterdamse houthavens naar de Kostverlorenvaart in Amsterdam-West. ‘Er stonden indertijd 45 van deze molens hutjemutje op een rij. Deze molenerven lagen toen ver buiten de stad en waren het eerste industriegebied van Nederland en misschien wel van Europa’, zegt Guido Mensink. Hij is een van de projectontwikkelaars die het zaagmolencomplex sinds 2019 duurzaam herontwikkelen. Behalve de houtzaagmolen staan op het Otterterrein twee droogloodsen waarin het versgezaagde hout te drogen werd gelegd, een directeurswoning en een knechtenwoning.

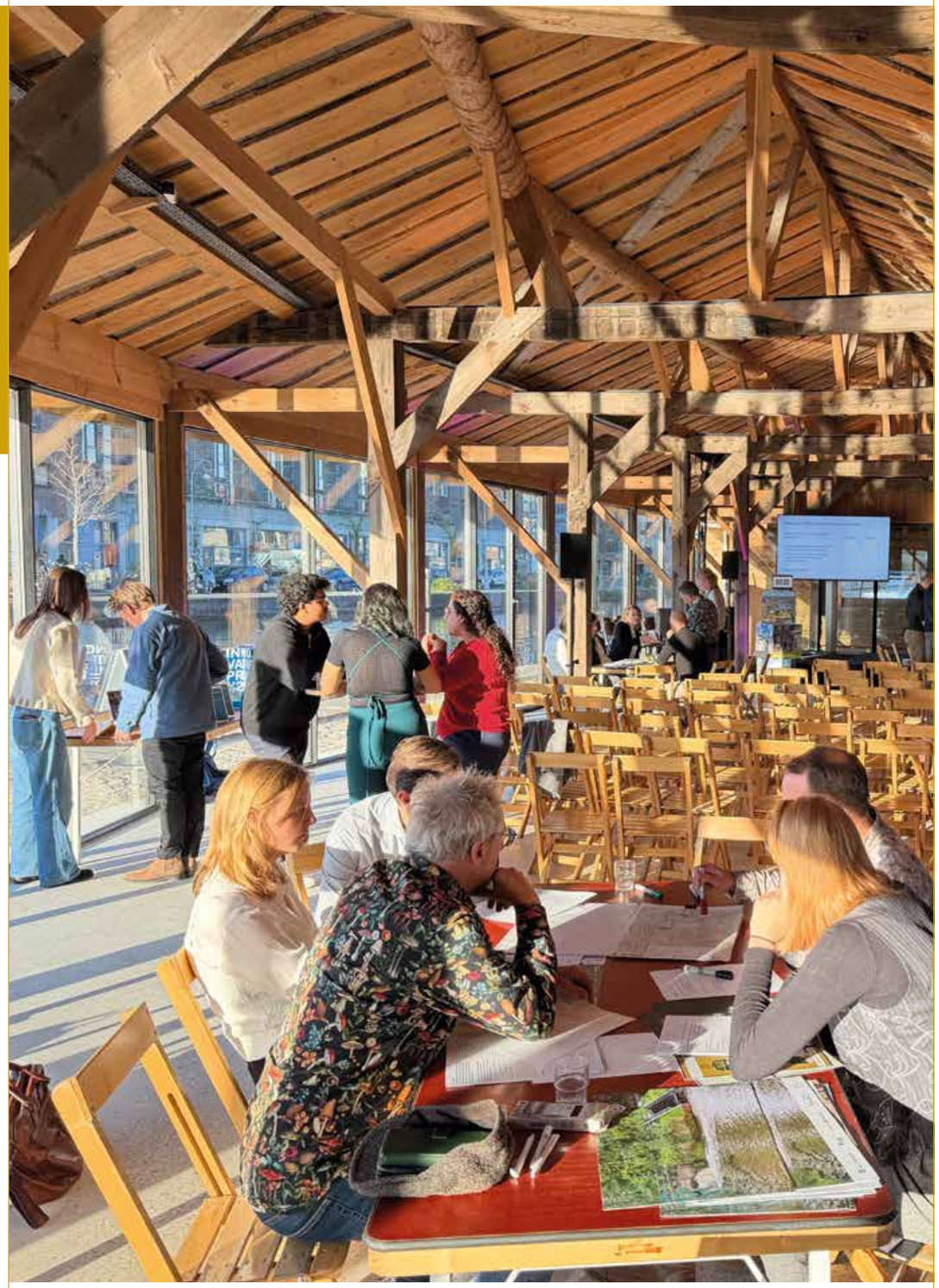
Aquathermie
Het stokoude erfgoed is nu volledig gerestaureerd en volstaat voor de volgende honderd jaar. Er is louter Nederlands hout gebruikt, de wc’s worden gespoeld met regenwater en er zijn 14 duizend dakpannen uit Friesland hergebruikt, allemaal redenen voor het winnen van de Provada Award 2025. Zonnepanelen op de daken leveren duurzame elektriciteit.
De kers op de taart is de lagetemperatuur-vloerverwarming, waarbij water uit de Kostverlorenvaart de hoofdrol speelt. ‘Aquathermie’ heet het moderne duurzame snufje in dit erfgoed uit de zeventiende eeuw. In de kadermuur zitten 28 damwandpanelen vol met slangen die vaartwater langs een warmtewisselaar laten lopen. ‘De energie van het Kostverlorenvaartwater komt op deze manier in het water van een boilervat’, legt Mensink uit. Het watersysteem is volledig gescheiden. Het oppervlaktewater komt niet in contact met het boilerwater. ‘Een warmtepomp wekt met een klein beetje elektriciteit het boilerwater ’s winters op tot behaaglijke vloerwarmte.’ En ’s zomers kan de warmtepomp het omgekeerde: ‘Tijdens hittegolven koelt water in de vloer het binnenklimaat. We zijn helemaal van het gas en hebben geen verspillende airco’s nodig.’ De Erfgoed Deal droeg bij aan de financiering van de onrendabele top van de aquathermie-installatie.

Juridische weg geplaveid
Mensink pionierde jaren met aquathermie in dit rijksmonument en vond met de constructie in de kademuur het wiel uit. Kan dit nu ook in bijvoorbeeld grachtenpanden worden toegepast? ‘Het is niet makkelijk, maar het kan wel’, zegt hij. ‘Het belangrijkste is dat wij de juridische weg geplaveid hebben door een opstalrecht te regelen. De kade is immers eigendom van de gemeente, maar de aquathermie-installatie is van ons, of in geval van een grachtenpand, van een particulier of een bedrijf.’
Als het pand wordt geïsoleerd met tripleglas en voorzetwanden dan is lage temperatuurvloer-verwarming mogelijk, aldus de pionier. ‘De terugverdientijd is meer dan zestig jaar, die echter door de Erfgoed Deal met tientallen jaren is teruggebracht. Als er meer projecten volgen, kan de prijs dalen. Dan is geen subsidie meer nodig. De eerste televisie was ook peperduur.’

Terug en vooruit

Na afloop van mijn bezoeken aan de Erfgoed Dealprojecten is mij duidelijk geworden dat zowel in de stad als in het landelijk gebied cultureel erfgoed een belangrijke rol kan spelen in actuele thema’s als klimaat, landbouw en natuur. Al zijn er algemene uitgangspunten, een universele aanpak daarvoor bestaat niet. Per streek moet maatwerk uitwijzen hoe erfgoed kan worden ingezet bij het omkijken naar de weg terug om de weg vooruit te vinden. En het mooie is dat erfgoed van nature een streepje voor heeft bij de bevolking en daarmee kan helpen om het draagvlak te leveren voor scherpe veranderingen op gebied van energie, landbouw en klimaat. Veranderingen die nogal eens draagvlak missen. Veranderingen kosten tijd, en de verleden tijd kan daarbij helpen.

René Didde is auteur en wetenschapsjournalist.

Workshop erfgoedinclusieve energietransitie bij Molen de Otter in Amsterdam (november 2025). | Foto Erfgoed Deal

Kennisdeling

Het programma Erfgoed Deal liep van 2019 tot en met 2025. Een belangrijk onderdeel van de Erfgoed Deal is het delen van kennis en lessen die voortkomen uit de projecten. Met als doel dat iedereen die werkt aan de fysieke leefomgeving van Nederland inspiratie kan putten uit hoe erfgoedinclusief werken er in de praktijk uitziet. Deze kennis en lessen zijn terug te vinden via onderstaande QR-codes.

6 TIJDSCHRIFTEN

DEAL!

59 KERNKAARTEN

Kernkaartenbundel

19 PODCASTAFLEVERINGEN

Zoek in je favoriete podcastapp naar *Verborgen in het volle zicht*

11 THEMAWEBINARS

7 THEMABIJEENKOMSTEN

KENNISBANK

Wil je meer weten? Op de kennisbank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) is alle informatie over de Erfgoed Deal en de 59 projecten samengebracht. Scan de QR-code en blader door de verschillende Erfgoed Dealprojecten en verdiepende artikelen.

| Door **Mirjam Wulfse**

De Erfgoed Deal: Transities ondersteunen en draagvlak vergroten

De afgelopen zes jaar heeft de Erfgoed Deal laten zien wat er mogelijk is als erfgoed niet aan de zijlijn staat maar onderdeel is van de oplossing. In bijna zestig projecten, van stad tot platteland, van boerderij tot bedrijventerrein, hebben we ervaren dat erfgoed niet vertraagt en draagvlak vergroot. Erfgoedinclusief werken voegt kwaliteit toe en helpt om keuzes te maken die recht doen aan mens, landschap en regio. Naast het vergroten van kwaliteit is er minder 'gedoe' achteraf en worden ook kosten bespaard bij de landbouw-, energie-, woningbouw- en klimaatopgaven als er integraal wordt gewerkt. Een praktijkbewijs dat interessant is voor verschillende ministeries.
De Erfgoed Deal heeft het begrip erfgoed verbreed. Het gaat niet alleen om rijksmonumenten of werelderfgoed, maar ook om gemeentelijke monumenten, landschappelijke structuren, dorpsgezichten, waterwerken, industriële complexen, oude functies en de verhalen die daaraan zijn verbonden. In projecten als Almeleau, of de Tilburgse textielvloeivelden geven juist deze lagen richting en worden gecombineerd, niet om ergens opnieuw te beginnen, maar om waar mogelijk te gebruiken en voort te bouwen op wat er is.
Wat we nu integraal werken noemen, heeft een geschiedenis. Sinds Belvedere, begin jaren 2000, weten we dat erfgoed een lens kan zijn waardoor we de ruimte beter begrijpen. De Erfgoed Deal heeft dat opnieuw bewezen, maar dan dichterbij in de praktijk bij een groot aantal gebiedsontwikkelingen. We hebben geleerd dat er uiteenlopende schaalniveaus zijn waarop je verschil kunt maken: van stadswijken tot landgoederenzones, van lokale droogtebestrijding tot regionale klimaatadaptatie.
En we hebben ervaren wat er gebeurt als de erfgoedambtenaar en de wateringenieur samen optrekken, elkaars taal leren spreken, elkaars doelen leren begrijpen: innovaties ontstaan daar op oude structuren.
De komende decennia geven we ons land opnieuw vorm: we bouwen honderdduizenden woningen, maken ruimte voor energie, passen ons aan aan een veranderend klimaat en werken aan een vitaal platteland. Juist in deze transitieperiode is erfgoed van onschatbare waarde.
Het geeft betekenis aan onze leefomgeving en houdt Nederland herkenbaar. Erfgoed maakt dat we weten waar we vandaan komen en daardoor beter begrijpen waar we naartoe kunnen.
Door lokale verhalen en structuren als vertrekpunt te nemen, gaan bewoners zich onderdeel van de verandering voelen in plaats van toeschouwer. Die lokale betrokkenheid is misschien wel de grootste winst van het programma. Juist in een tijd waarin transities als abstracte 'systeemopgaven' worden ervaren, brengt erfgoed ze terug naar het niveau van mensen en plekken.

Het vervolg: erfgoed als kompas

Alle kennis, instrumenten en ervaringen worden nu geborgd bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Daarmee is het fundament gelegd voor de volgende fase: toepassing op grotere schaal, zonder nieuwe regels en ingewikkelde procedures, maar met een goede werkmethodiek. De Nota Ruimte en het programma Erfgoed en Leefomgeving bieden daar volop ruimte voor. Vooral waar grote woningbouw- en energieopgaven samenkomen kan erfgoedinclusief werken het verschil maken.
De Erfgoed Dealprojecten laten zien hoe met beperkte middelen meerwaarde kan worden gecreëerd: kwaliteit, draagvlak en identiteit ineen. Dat is niet 'nog iets erbij', maar precies wat de opgaven van vandaag nodig hebben. Wie integraal werkt, werkt slimmer – en krijgt er maatschappelijke steun en betekenis bij cadeau.
De grote verbouwing van Nederland vraagt om meer dan beton en beleid. Ze vraagt om verbinding met de geschiedenis van onze plekken, met de verhalen van de mensen die er wonen en werken. Met het verleden en de toekomst. Ze vraagt om kwaliteit en identiteit. Dáár ligt de sleutel voor duurzame verandering. De Erfgoed Deal mag dan eindigen, maar het programma heeft ons geleerd met aandacht te bouwen, met kennis te veranderen en met trots verder te ontwikkelen.
Erfgoed is geen rem op vooruitgang – het is juist de grote verbinder die richting geeft aan veranderingen.
De uitnodiging ligt er: gebruik erfgoed actief als kompas voor de toekomst!

Mirjam Wulfse is voorzitter van de stuurgroep van de Erfgoed Deal.

Onderdeel van het Erfgoed Dealproject Nieuwe Waterwerken van Zoutkamp is de restauratie van de Hunsingosluis uit 1859. In november 2025 plaatste Waterschap Noorderzijlvest de deuren van de nieuwe schutsluis terug. | Foto Waterschap Noorderzijlvest

Dit is een uitgave van **Programmabureau Erfgoed Deal**